

Л. Носова

ПОЧАТОК ГЕРОДОТОВОЇ СКИФІЇ: ВІЙНА, КЛІМАТ, ЕКОНОМІКА (Дунай-Дністровське межиріччя в другій половині VI — першій половині V ст. до н. е.)

У статті розглядаються поховальні пам'ятки в міжріччі Нижнього Дунаю і Дністра, які співвідносяться з початком періоду середньоскіфської культури епохи Класичної Скифії. Поховання були залишені групами кочових / мобільних скотарів і відображають розподіл території та «сфери впливу» в регіоні у другій половині VI — першій половині V ст. до н. е.

Ключові слова: скіфська культура, Дунай-Дністровське межиріччя, Класична Скифія, період середньоскіфської культури, степ, лісостеп.

Мета цієї роботи — розглянути етнокультурну ситуацію, яка склалася у Дунай-Дністровському міжріччі в період народження «Геродотової Скифії». Міркування та висновки автора будуються на постулаті, що в степах Північно-Західного Причорномор'я того часу мешкали варварські племена (Геродот називав їх «скіфами»), основним заняттям котрих було кочове скотарство з властивою цьому господарсько-культурному типу специфікою (Алексеев 2003, с. 192—193).

Переходу від ранньо- до середньоскіфського періоду і власне початку останнього передувала та визначив його міграційний імпульс зі Сходу. Нововведення в матеріальній культурі племен, які залишили в причорноморському степу поховальні пам'ятки розглянутого часу, слабкий їхній генетичний зв'язок з більш ранніми похованнями VII—VI ст. до н. е. тощо — ці зміни, що фіксуються в Північному Причорномор'ї, корелюють з черговою (можливо, не однією) кочовою хвилею (Алексеев 2003, с. 27, 168—182, 185, 191, 194—196, 220, 397, рис. 24, 26). З ог-

ляду на протяжність ареалу скіфської культури, при вивченні проблем «середньоскіфської» археології та історії не завжди враховують специфіку різних регіонів причорноморського степу. Ця стаття — спроба визначити особливості стартового етапу Класичної епохи на західній околиці європейської Скифії, на землях між Істром та Тірасом, де, за Геродотом, теж панували скіфи.

У «зону розселення» прибульців — творців «Геродотової» або Класичної (Алексеев 2003, с. 397, рис. 24) Скифії¹ — Дунай-Дністровське межиріччя увійшло поступово. Існуюча на сьогодні вибірка свідчить про поширеність у регіоні на початку періоду середньоскіфської культури практики безкурбанних поховань. Один із пунктів, де виявлено групу ґрунтових

1. І сьогоднішні скіфознавці, зіставляючи дані археології з даними писемних джерел, апелюють передусім до класики античної літератури — «Скіфського логосу» Геродота. Батько історії «відкрив» для нас скіфів, розповівши про життя та звичаї кочових племен, що населяли Північне Причорномор'я наприкінці VI — першій половині V ст. до н. е. (5-й, 6-й періоди за: Алексеев 2003, с. 27), тобто в початковий період епохи Класичної (530/500—300 рр. до н. е.) Скифії (Алексеев 2003, с. 397, рис. 24). За хронологічною схемою І. В. Бруяко, в який дослідник намагався врахувати наявні наукові періодизації інших авторів (серед них і періодизацію А. Ю. Алексеева), цей проміжок часу співпадає з періодом «середньоскіфської культури» — середина VI — кінець V ст. до н. е. (Бруяко 2005, с. 148—149). Тому дефініція «класична скіфська культура» для періоду пізньоскіфської культури кінця V—IV / початку III ст. до н. е. (Бруяко 2005, с. 149; Топаляк 2018, с. 169, прим. 7) не здається вдалою, навіть за двоюкому розумінні терміну «пізньоскіфський» у сучасній історіографії.

© Л. НОСОВА, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

могил, — с. Маяки (Біляївський р-н, Одеська обл.). Ще один нижньодністровський ґрунтовий могильник того ж часу — данченські комплекси раннього залізного віку з тілопокладеннями; питання їхньої скіфської атрибуції розбиралося у статті О. М. Левинського (Левинский 2010, с. 75—78). При публікації матеріалів з с. Маяк було зроблено припущення щодо синхронності та спільної культурної (скіфської), а також племінної / родової приналежності маякських та данченських інгумацій (Носова 2011, с. 179—183).

Обидві тези — про поховання в Данчєнах скіфів та їх можливу спорідненість з кочовиками у пониззі Дністра — викликали несподівано бурхливу реакцію молдавських археологів В. С. Сініки та М. П. Тельнова, закиди у відсутності критичного підходу до «спритних маніпуляцій» О. М. Левинського, у *«використанні масиву «псевдоскіфських» поховань могильника Данчєни»*² тощо (Тельнов, Сініка 2013, с. 306). Необхідно нагадати: точка зору О. Левинського не є оригінальною та озвучена не вперше. Сорок років тому на базі короткої інформації в *«Археологічних відкриттях»* та сама ідея була висловлена А. І. Мелюковою: дослідниця об'єднала як скіфське поодинокі поховання в Суручєнах та комплекси з тілопокладеннями в Данчєнському могильнику (Мелюкова 1979, с. 144). Аналогічного погляду на проблему дотримується й С. І. Андрух (Андрух 1995, с. 68, 69; 2000, с. 70).

Нечисленні у регіоні пам'ятки другої половини VI — початку / першої половини V ст. до н. е., які пов'язують зі скіфською культурою, не демонструють одностайності, що свідчить про племінну (етнічну?) строкатість населення. Згідно з основними характеристиками поховального обряду всі ці пам'ятки (рис. 1) можна поділити на три групи:

I. Кургани з «пропалами»: їх насипали над імовірним місцем кремації (лінзи перепаленого ґрунту, або «пропали») та кремованими останками (зведення та посилання на літературу див.: Кетрару і др. 2014, с. 120—125, 128, 129, 166—192; Сініка і др. 2024).

II. Поховання за обрядом тілопокладення (широтна орієнтація скелетів): ґрунтові — у Нижньому Подністров'ї (Данчєни, Суручєни, Маяки) (Лапушнян 1979; Носова 2009; 2011); підкурганні могили в Дунай-Дністровському степу поодинокі і датуються кінцем періоду, що нас цікавить (Арциз, Червоний Яр, Кубей) (Алексєєва і др. 1997; Гудкова 1978; Субботин і др. 1992).

III. Ґрунтові поховання за обрядом тілопокладення (меридіональна орієнтація скелетів) у сучасному лісостепу Західної Мол-

дови (зведення та посилання на літературу див.: Ignat 2004)³.

I. Кургани з «пропалами» вчені об'єднують в одну групу, відзначаючи наявність схожих рис у цих комплексів та їх припустимо однако культурно-етнічне походження (Бруяко 2005, с. 161; Кетрару, Четвериков 2003—2004, с. 185; Кетрару і др. 2014, с. 187); розбіжності стосуються порядку дій при похованні, на що хотілося б звернути увагу.

Кургани з «пропалами» сконцентровані у північній частині Нижнього Подністров'я (Дубоссари, Старі Дубоссари, Коржова). На відстані від «ядра» відомі ще три поховальні пам'ятки того ж періоду з подібним обрядом: курган біля с. Опач у Каушанському р-ні Молдови та два кургани могильника Чауш у пониззі Дунаю (Кетрару і др. 2014, с. 191, рис. 145).

З дубоссарських комплексів до другої половини VI — початку V ст. до н. е. відносять впускне п. 7 кург. 43 і кург. 46. У виданні 2014 р. *«Дубоссарские курганы»* запропоновано дещо іншу, порівняно з попередньою публікацією, інтерпретацію кург. 46 (Кетрару і др. 2014, рис. 145). З опису та плану кургану у монографії 2005 р. випливає, що лінза перепаленого ґрунту («пропал») не повністю перекривала циліндричну яму біля північної поли насипу. *«На дні ями знаходилися сильно кальциновані людські кістки»*, а на розташованій трохи вище сходинці — кістки великої та дрібної рогатої худоби. За таких планіграфії та стратиграфії дефініція *«поховання за обрядом кремації в ямі»* (Кетрару, Четвериков 2003—2004, с. 153—154, рис. 47), погоджуся, не зовсім коректна. Але нове визначення *«двох одночасних споруд»* під курганом як скіфського поховання (пляма перепаленого ґрунту? — авт.) та ями, що нібито виправляє помилку, не додає ясності (Кетрару і др. 2014, с. 128, прим. 45)⁴. При кремації тіла в центрі «пропалу» (тобто в місці найінтенсивнішого горіння) залишки кремації мали вибрати з прожареної «лінзи» і зсипати в заздалегідь підготовлену поблизу поховально-

3. Розглянуті у цій статті поховання II та III груп можна віднести до першої групи (≈525—470 рр. до н. е.) пам'яток степового Причорномор'я кінця VI — V ст. до н. е. (Алексєєв 2003, с. 196—203).

4. Неясно, що автори розуміють під «скіфським похованням». Слово «поховання» може означати місце (=могила) або процес захоронення. Визначення «пропал — могила» співпадає з найпершою публікацією кургану (1992 р.): «сильно кальциновані і фрагментарно збережені людські кістки» знайдені у шарі попелу у центральній частині пропалу (Кетрару, Серова 1992, с. 166); жодна інформація про яму там відсутня. Втім у монографії 2014 р. (як і 2005 р.) людські останки згадуються лише у заповненні ями. У такому археологічному контексті слово «поховання» як синонім слова «могила» притаманне саме до ями. Якщо ж мається на увазі «поховання» як комплекс заходів, тоді і яма, і «пропал», і спорудження насипу є взаємопов'язаними складовими обряду.

2. Тут і далі переклади іншомовних текстів авторів публікації.

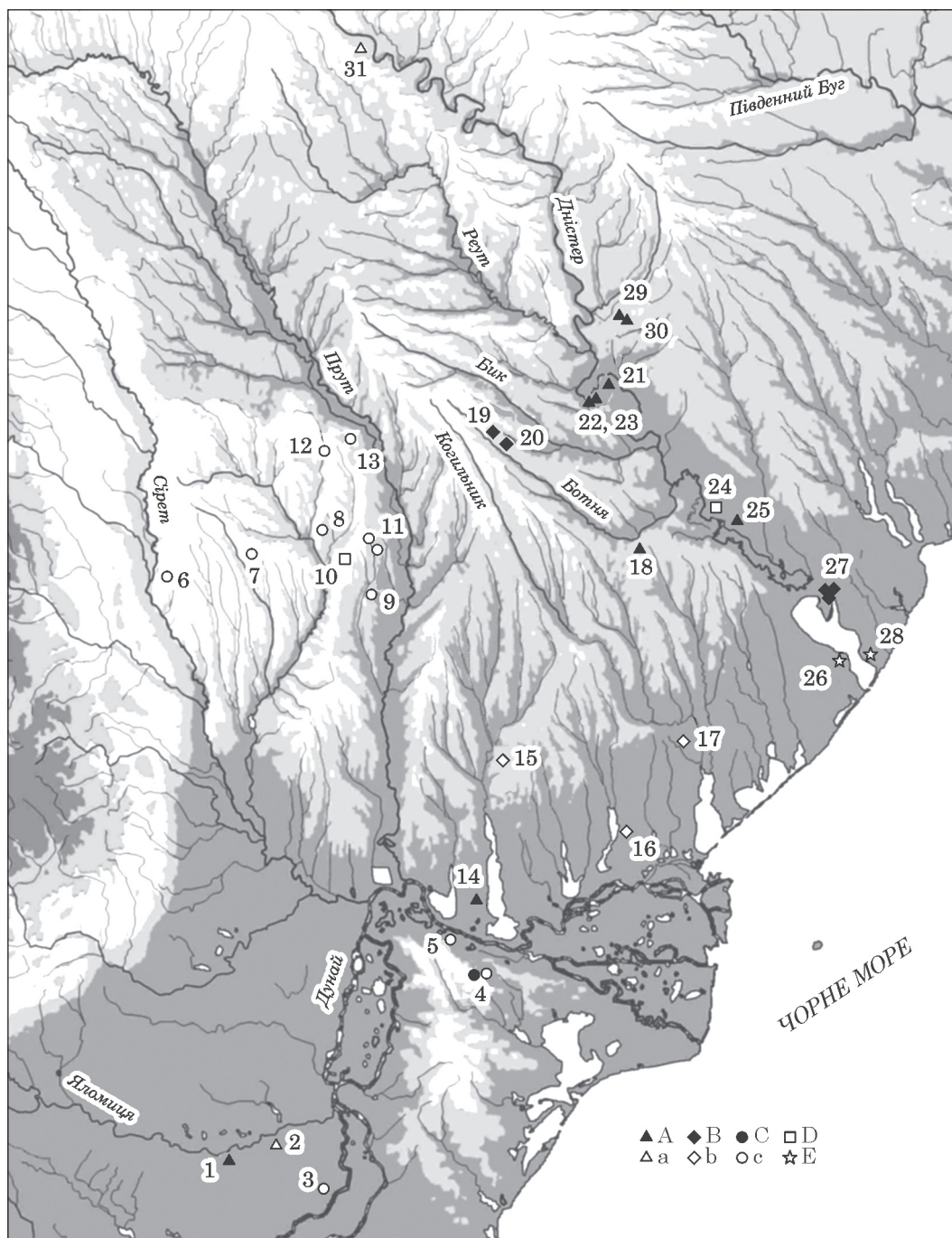

Рис. 1. Пам'ятки скіфської культури другої половини VI — першої половини V ст. до н. е.: 1 — Чулниця; 2 — Платонешти; 3 — Стелніка; 4 — Челік Дере; 5 — Ісакча; 6 — Мілешті-де-Сус; 7 — Радені; 8 — Васлуй; 9 — Минзетешті; 10 — Куртень; 11 — Хуші; 12 — Покреака; 13 — Козія; 14 — Чауш; 15 — Кубей; 16 — Червоний Яр; 17 — Арциз; 18 — Опач 8; 19 — Суручени; 20 — Данчени; 21 — Старі Дубоссари 1/8; 22 — Коржова 3; 23 — Коржова 7/1; 24 — Чобручі 1/5; 25 — Глинне / Північ 8/6; 26 — Тіра; 27 — Маяки; 28 — Ніконій; 29 — Дубоссари 43/7; 30 — Дубоссари 46/1; 31 — Окланда 1/2. **Умовні позначення:** I група: A — кургани з «пропалами», а — курган із неспаленою дерев'яною конструкцією; II група: B — ґрунтові поховання, b — підкурганні поховання; D — поселення; E — грецькі колонії (за: Синика и др. 2024; з додаваннями автора)

Fig. 1. Scythian culture sites of the second half of the 6th — first half of the 5th centuries BC in the Danube-Dniester interfluvium: 1 — Ciulnița; 2 — Platonеști; 3 — Stelnică; 4 — Celic-Dere; 5 — Isaccea; 6 — Mileștii de Sus; 7 — Radeni; 8 — Vaslui; 9 — Mânzatești; 10 — Curteni; 11 — Huși; 12 — Pocreaca; 13 — Cozia; 14 — Cîauș; 15 — Kubey; 16 — Chervonyy Yar; 17 — Artsyz; 18 — Opaci 8; 19 — Suruceni; 20 — Dănceni; 21 — Dubăsarii Vechi 1/8; 22 — Corjova 3; 23 — Corjova 7/1; 24 — Cioburciu; 25 — Glinoe / North 8/6; 26 — Tyra; 27 — Mayaki; 28 — Niconium; 29 — Dubossary 43/7; 30 — Dubossary 46/1; 31 — Oclanda 1/2. **Legend:** Group I: A — burial mounds with burns, a — burial mound with an unburned wooden structure; Group II: B — flat burials, b — barrow burials; Group III: C — flat burials, c — barrow burials; D — settlements; E — Greek colonies (by Sinika et al. 2024, p. with additions by the author)

го багаття яму. Жертовне м'ясо (кінцівки великої та дрібної рогатої худоби) на сходинку поклали після перепоховання праху в ямі: судячи з малюнка та висновку археозоологів, кістки тварин збереглися значно краще, ніж людські, і не зазнали тривалого впливу такої ж високої температури, як тіло померлого. Для такої процедури поховання точніше буде формулювання «кремація на рівні стародавнього горизонту з подальшим розміщенням кремованих останків в ямі» (Бруяко 2005, с. 161), яку засипано під час будівництва кургану ⁵.

Схожу картину бачимо в кургані 6 могильника Чауш ⁶ у Подунав'ї. Там, згідно з кресленням, поховальна та ритуальна (?) ями були викопані в прокаленому шарі ґрунту після спалення тіла на давній денній поверхні (Сунічук 1985, с. 38—39, рис. 1: 2; порівн.: Володин 2018, с. 231—233, кург. 3/15, 2/23). Опублікований у статті Є. Ф. Сунічук (Редіної) профіль насипу був підданий критиці як невірний та як той, що «безумовно, не відповідає дійсності» (Кетрару и др. 2014, с. 183, прим. 11). Висловлювання молдавських колег звучить надмірно безапеляційно, адже висунутий ними альтернативний варіант теж не бездоганний. Даних для твердження, що в «кургані виявлено дві споруди: скіфське поховання, яке було здійснено в спаленій гробниці, і яма» і що «обидві споруди мали дерев'яне перекриття» (Кетрару и др. 2014, с. 181—182, рис. 143: 1), немає ні у звіті про археологічні роботи, ні в публікації пам'ятки. У звіті автори розкопок могильника наголошували на тому, що обгорілі людські кістки були зсіпані (спалення на стороні? — *авт.*) у східну частину поховальної ями ще розпеченими (дно ями місцями набуло помаранчевого кольору) і що «немає підстав припускати горіння по всій ямі» (Гудкова та ін. 1982, с. 68). Поглиблення в долівці поховальної ями (діаметр 50 см, гл. 20 см) могло призначатися не для стовпа перекриття (Кетрару и др. 2014, с. 181), а для залишків кремації — яма-урна (ями таких розмірів у Данченах: Лапушнян 1974, с. 53—55).

5. Тілоспалення на рівні давнього горизонту в лісостепу Дніпровського Правобережжя здійснювали протягом усієї скіфської доби (Ільїнська 1975, с. 80; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 28—46).

6. І в кург. 7/1 у Коржова? Висновок, що цей об'єкт є спаленням у дерев'яній гробниці, необґрунтований. При нетривалому горінні (Кетрару и др. 2014, с. 178) спалити тіло до кальцинованого стану кісток проблематично. Ще більш проблематично в ямі 1,65 × 2,05 м кремівувати померлого таким чином, щоб верхня половина тіла згоріла повністю (у центральній та західній частинах ями лежали кальциновані кістки, західна стінка ями прожарилася), при цьому кістки тазу та ніг у східній частині ями залишилися необпаленими (Борзисяк, Манзура, Левицький 1983, с. 26; Кетрару и др. 2014, с. 174—176; порів. Мاستюгінський кург. 20/1: Володин 2018, с. 231). Після кремації на стороні залишки похоронного багаття з останками помістили в яму?

Кургану 6 могильника Чауш аналогічний найближчий до нього курган 22 того ж могильника (Сунічук 1985, с. 38—39, рис. 1: 1); змінюється тільки місце розташування останків: «обгорілі кістки покладені купою біля західної стінки. Там же знайдено необгоріле (підкреслено мною — *авт.*) копито коня» (Гудкова та ін. 1982, с. 80). Простежена паралель — непрямий аргумент для однакового датування обох пам'яток: друга половина VI — початок V ст. до н. е. Хронологічним «репером» є наконечники стріл (див.: Дараган 2017) з кургана 6.

У наведених випадках перепалений ґрунт і сліди горіння не є 100 % доказом кремації тіла саме у «пропалах» ⁷. Над ямами з рештками спалення (кремірували на стороні) могли розводити ритуальні вогнища; залишки ще не остиглого кострища прожарювали насипаний поверх нього ґрунт ⁸; або поховальні ями копали на підкурганному майданчику вже після «очищення» його вогнем тощо (Бабенко 2003). Втім, спроби *post factum* (до того ж без особистої участі в розкопках об'єкта) відновити деталі процесу поховання малопродуктивні.

У авторів монографії 2014 р. не викликає сумнівів приналежність Дубоссарських та інших перелічених курганів із «пропалами» скіфам (Кетрару и др. 2014, с. 189; порівн.: Кетрару, Четвериков 2003—2004, с. 184 сл.; Бруяко 2005, с. 221—222). Враховуючи зміни, що мали місце в лісостепу та степу із середини / другої половини VI ст. до н. е., та умовність екзоетноніму ⁹ «скіфи», виникає закономірне питання: яким «скіфам» — «культурним» чи етнічним (Хохоровски 2013, с. 71)? Адже «... народи північних країн називалися одним ім'ям скіфів або номадів... бо внаслідок невідання окремі народи в кожній країні підводилися під одне спільне ім'я» (Strab. I, 2, § 27).

«Стартовою точкою» для появи практики «пропалів» у межиріччі Дністра та Нижнього Дунаю могли стати різні регіони (ареал сакських племен, Кавказ, Алтай тощо), мешканці яких були потенційними «тессерами» у складанні північнопонтійської «мозаїки» середини — другої половини VI ст. до н. е. (Ольховс-

7. Варто сказати, що насипи з «пропалами» — самостійна проблема, яка потребує цілеспрямованого вивчення. Далеко не завжди в таких курганах присутні людські кістки (наприклад, «пропал» в к. 8, с. Опач Каушанського району Молдови (Кетрару и др. 2014, с. 180, 181), через що ці об'єкти інтерпретуються як залишки тризн, «храми вогню», святилища, жертovníки тощо.

8. Схожі поховання відмічено у Тясминській групі — курган 6 біля с. Оситняжка (Ільїнська 1975, с. 84, 85) та у Поросі — кург. 321 біля с. Забара, кург. 6 у с. Берестяги (Ковпаненко 1981, с. 70).

9. Про неправомірність «вільного жонглювання етнонімами» при оцінюванні археологічного матеріалу та неадекватність широко вживаних слів «скіфський етнос», екзоетноніма «скіфи» тощо (Ольховський 1997, с. 94, 95; Шнирельман 2013, с. 59—65 та ін.).

кий 1991, с. 40—43, 151—154; Яблонский 1986, с. 45, 49, 50; Марченко Ю. В. 2015; Мышкин 2010, с. 174; Маслов 2011 тощо). Але деякі факти дозволяють припускати «автохтонність» традиції «пропалів» по відношенню до привнесеної у Північно-Західне Причорномор'я культури кочовиків середньоскіфського періоду.

Серед найближчих географічно та культурно-хронологічно аналогій курганам з кремаціями, насамперед, слід згадати поховання ранньоскіфського часу в лісостеповому Подніпров'ї та Середньому Подністров'ї (Кетрару, Четвериков 2003—2004, с. 186—187; Бруяко 2005, 161; Гуцал 2018, с. 52, 53, 59). У Подніпров'ї курганів зі спаленнями (в дерев'яних гробницях і без них) багато на Правобережжі (у Тясминській групі, менше — у Поросі); рідше вони трапляються на синхронних пам'ятках Лівобережжя (Ольховский 1978, с. 88; 1991; Makhortukh 2019, р. 77, 78). Верхня хронологічна межа поховань Західно-Подільської групи¹⁰ припадає на середину / другу половину VI ст. до н. е., коли носії скіфоїдної культури Середнього Подністров'я перевалили через Карпати на Велику Угорську рівнину, де були залучені до формування культури Векерзуг (Хохоровски 2013; 2017; Могилов 2010; 2020, с. 160—161). Можливо, якась частина жителів Західного Поділля, спустившись уздовж Дністра, перетнула Дністро-Дунайське межиріччя і досягла Північної Добруджі (Бруяко 2005, с. 197; порів.: Скорый 2006, с. 158—159). Таким чином, будівельники курганів з «пропалами» в Північно-Західному Причорномор'ї могли бути «виписками» (під тиском кочівників?) із Середнього Подніпров'я або ж «осколком» утворення на Середньому Дністрі.

Висновок авторів монографії «Дубоссарські кургани», що «спорудження дерев'яних гробниць із подальшим їх спаленням використовувалося степовими скіфами Північно-Західного Причорномор'я в поховальному обряді безперервно протягом VI—IV ст. до н. е.»¹¹ (Кетрару и др. 2014, с. 219; підкреслено мною — авт.), імовірно, підтвердиться у майбутньому, але зараз уразливий для критики. Відповідно до таблиці в тій самій монографії, часовий розрив між Дубоссарськими курганами 43 і 46 та на-

ступним за датою Нікольським курганом 2 становить майже 150 років¹² (Кетрару и др. 2014, с. 173, 214, табл. 10).

Хронологічними індикаторами ранніх курганів з кремаціями є амфори, але щодо їх датування думки вчених не збігаються. Для обговорюваної доби навіть 50—70 років — значуща величина. Згідно з «низькими» датами керамічної тари (друга чверть VI ст. до н. е.; Кетрару и др. 2014, с. 216, 217), кургани 43 і 46 сягають «темного» періоду в історії архаїчної Скіфії; а згідно з більш вірогідними «високими» насипи зведено вже за часів класичної Скіфії (Кетрару, Серова 1992, с. 169; Бруяко 2005, с. 161; Mateevici 2007, р. 64; Teleaga 2008, р. 363, N 3, 4, 7).

Кургани могли бути залишені групою «лісостепових скіфів», які пройшли транзитом через Дністро-Дунайське межиріччя у середині / другій половині VI — на початку V ст. до н. е., трасувавши шлях міграції похованнями одноплемінників. Дискретність традиції будівництва таких курганів, їх мала кількість, розосередженість по регіону та однакове датування начебто схиляють до цієї версії. Суперечить їй досліджена у східній Валахії, поряд з с. Чулниці, пам'ятка, яка, на думку румунських археологів, не є типовою для фракійської культури, проте має аналогії серед пам'яток Північного Понту: курган у Береганському степу насипали поверх наполовину згорілої «шатрової» конструкції, під якою містилося центральне поховання. За інвентарем (самоська амфора і бронзові наконечники стріл) поховання датували першою половиною VI ст. до н. е. (Marinescu-Bâlcu, Rența, Matei 2000, р. 152, 153; Irimia 2005, р. 60).

В описаному контексті симптоматична знахідка на відстані ≈36 км від Чулниці, біля м. Платонешти, такого яскравого етнокультурного індикатора як скіфська антропоморфна стела (Matei, Coman 2000, р. 19, pl. 2: A). Цю, вже четверту на території Румунії, «бабу» було виявлено в полі пограбованого в давнину кургану. Під курганом розкопано подібну до чуницької (але не спалену) дерев'яну конструкцію; попередньо її датовано VI ст. до н. е. (Matei et al. 2003, р. 241—242). Обидва кургани — і в Чулниці, і в Платонештах — було споруджено, напевно, однією групою населення.

10. О. Д. Могилов пояснює розповсюдження в Західному Поділлі нехарактерних для передскіфської епохи дерев'яних конструкцій та їх спалення також припливом населення з лісостепу Дніпровського Правобережжя (Могилов 2020, с. 137—139).

11. В курганах Середніх Подніпров'я, Подністров'я, Подоння (Ольховский 1978; Гуцал та ін. 2012, с. 141—153; Володин 2018, с. 231—233) зафіксовано сліди та залишки власне конструкцій (зрубні, каркасні тощо) з дерева, явні докази яких у Нижньому Подністров'ї є далеко не у всіх насипах із «пропалами». Радіальне укладання колод могло мати на меті не імітувати шатро, а сприяти згоранню того, що клали під «шатро» (Ольховский 1978, с. 86).

12. Скіфське п. 1 кург. 2 у с. Нікольське, нібито перекрите лінзою перепаленого ґрунту, датують кінцем V — початком IV ст. до н. е. Водночас не виключається версія, що цей комплекс був впушений в прожарений шар давнішого насипу (Четвериков 1997, с. 192—193; Агульников, Сава 2004, с. 218, 219). В цьому випадку розрив збільшується: решта «пропалів» пізньоскіфського періоду датуються вже IV ст. до н. е. (Кетрару и др. 2014, с. 212—218). Оpubліковане нещодавно поховання 6 кург. 8 групи «Север» у с. Глиное трохи скорочує хронологічний розрив, але в цілому не змінює картину (Синика и др. 2024).

Включаючи пам'ятку у Чульниці до групи курганів зі спаленнями, ми отримуємо розподіл датувань, протилежний передбачуваному — зі сходу на захід — напрямку міграції. Можливо, насипи з «пропалами» маркували стародавній сухоподільний маршрут уздовж південного кордону лісостепу, яким користувалися «скіфи», що перебазувалися з Середнього Дністра чи Дніпра до Нижнього Подунав'я та Північної Добруджі ще в VII (Марченко 1993, с. 44—45; 2005, с. 111 сл.; Скорий 2006, с. 156—159) або близько середини VI ст. до н. е. (Бруйко 2005, с. 197). Носили ці переміщення сезонний характер чи були викликані іншими, не тільки природними, причинами?

Майже неодмінна присутність у насипах імпоротної керамічної тари (непряма ознака для об'єднання ранніх курганів з «пропалами» в одну групу) свідчить про зв'язки «скіфів» з еллінськими колоніями, а локація та датування чульницького комплексу підказують, що, швидше за все, торговим контрагентом «господарів» кургану були Істрія/Оргам¹³. Імовірно, насипи стали «віхами» на караванному шляху, який «курирували» будівники курганів і який проходив через Дунай-Дністровське межиріччя та далі на північ (в ареал Західно-Подільської групи¹⁴) і схід (див.: Хохоровски 2019, с. 223—225, рис. 42; Бруйко 2005, с. 210—213, рис. 55, 56).

На користь такого трактування групи пам'яток з «пропалами» говорить локація Дубоссарських курганів (неподалік голерканського броду), курганів могильнику Чауш (район переправи біля с. Орлівка¹⁵) та «застовплення» земель у Берегані. Через Береганський степ протягом тисячоліть пролягали маршрути мігруючих народів, а по долинах лівобережних приток Дунаю (Чульниця та Платонешті стоять на р. Яломиці) — дороги, що з'єднували Нижньодунайську низовину з Південними Карпатами, Трансільванською улоговиною тощо (про торгівлю сіллю та міжрегіональні зв'язки групи Феріджіле див.: Măndescu 2021). Виявлення насипів з «пропалами» очікувано у Валахії і серед курганів Північної Добруджі, більшість яких археологи знають за аерофотозйомками та супутниковими знімками (Sirbu et al. 2013, р. 349). Багатообіцяючим у цьому плані здається

13. Припущення є ще більш актуальним для Дубоссарських курганів 43 і 46, якщо прийняти «низьку» дату знайдених там амфор — друга чверть VI ст. до н. е. (Кетрару і др. 2014, с. 175—177, 214): Ніконій було засновано близько середини VI ст. до н. е., Тіра — пізніше.

14. Тим самим шляхом у Середнє Подністров'я могла проникнути кружална сіроглиняна кераміка / технологія її виготовлення / гончарі (Бруйко 2005, с. 199—202; Смирнова 1999, с. 55—56).

15. Про великі кургани та курганні групи як маркери сухопутних доріг у скіфський час (напр. див.: Болтрик 2000, с. 121—122; Таиров 2013, с. 212—214 та ін.).

ся продовження вивчення археологічного комплексу у долині Челік Дера (Ştefan et al. 2021).

Однозначної відповіді на запитання, чим зумовлений факт появи та тимчасового зникнення (?) у Дунай-Дністровському міжріччі носіїв традиції «пропалів» — дезінтеграцією Західно-Подільської групи; перським вторгненням; чи то «Геродотовими скіфами», які спровокували переміщення на захід мешканців Дніпровського лісостепу¹⁶, а потім поглинули їх, або чимось іншим (недостатнє дослідження регіону?) — немає. Порівняно з інгумаціями, кремації в степових могильниках скіфського часу фіксуються нечасто і не тільки внаслідок нестачі деревини та вартості самої процедури (Бокий 1974, с. 271; Ольховский 1978, с. 83—88; 1991, с. 41; Марченко Ю. В. 2015, с. 102).

У скіфському логосі Геродот не згадує про спалення тіла ні при похованні «царів», ані «всіх інших скіфів» (Herod. IV, 71—73). Достовірних пам'яток, які припустимо співвідносити з новоприбулими кочовиками та початком Класичної Скіфії, у Дунай-Дністровському межиріччі відомо небагато, реальне їх число оцінити важко: здебільшого безкурганні могили II та III групи — це зазвичай випадкові відкриття.

У складі інвентарю більшості ґрунтових поховань були предмети озброєння, й умовно ці комплекси називають військовими (Бруйко 2005, с. 176—177, рис. 41), хоча зброя в могилах раннього залізного віку та пізніших епох не означає, що війна була головною й єдиною справою життя (Берсенева 2011, с. 74—77), а тим більше причиною смерті небіжчика. Попри це, розповіді античних авторів про войовничість скіфів та знахідки зброї породжують у вчених неодмінне намагання ув'язати рідкісні у Дунай-Дністровському міжріччі пам'ятки з подіями, викладеними в «Історіях» Геродота і Фукидіда (Бруйко 2005, с. 219—221; Левинский

16. Це пояснення видається переконливим: сценарій, схоже, повторився наприкінці V ст. до н. е., коли з черговою хвилею східних номадів, напевно, знову відбувся приплив до Подністров'я жителів дніпровського лісостепу і відновилося спорудження курганів з «пропалами» (Ольховский, Шилов 1995, с. 112; Кетрару, Четвериков 2003—2004, с. 186—187). З «пізньоскіфською» хвилею в Причорномор'ї «відродилася» категорія речового кочівницького комплексу, яка зникла в «класичному» V ст. до н. е., — бронзові наперстя (Алексеев 2003, с. 173). Примітно, що чотири однотипні наперстя лежали в п. 2 (інгумація), яке було впусне в Нікольський курган 2 — найбільш ранній з опублікованих курганів з «пропалами» пізньоскіфського періоду в Нижньому Подністров'ї (Агульников, Сава 2004, с. 26—29, рис. 11; 14: 1—4; але див.: Четвериков 1997, с. 192—193). З переміщенням мешканців лісостепового Подністров'я співвідносять також підкурганні поховання з повністю або частково кремованими останками (V—IV ст. до н. е.), відкриті на Середньому Доні. Як і в міжріччі Дуная та Дністра, суворого дотримання єдиного похоронного обряду в донських комплексах не простежується (Володин 2018, с. 238, 239).

2010, с. 85, 89 та ін.), що навряд чи доцільно. «Археологія війни» — галузь специфічна (наприклад, див.: Парцингер 1998, с. 107; Хохоровски 2013, с. 69—71).

Постійна присутність війни у житті номада (набіги та викрадення чужої худоби були «традиційними методами» поповнення втрат у своєму стаді) була важливою, але не єдиною загрозою благополуччю кочовика; джут, посуха, епізоотії могли мати не менші, а часто більш катастрофічні наслідки, ніж напади ворогів. *«Кочове скотарство як економічна система відрізняється хронічною нестабільністю»* (Хазанов 2002, с. 29). Крім воєнного, важливим фактором зовнішнього світу в житті рядових кочовиків був баланс *«між трьома змінними: природними ресурсами (такими, як рослинність і вода), поголів'ям худоби та чисельністю населення»*. *Всі вони постійно коливаються, але аж ніяк не синхронно, тому що кожна змінна у свою чергу залежить від багатьох факторів як постійних, так і тимчасових, як регулярних, так і нерегулярних»* (Хазанов 2002, с. 29).

Наважусь припустити, що описаний нижче розподіл поховань по регіону обумовлений не тільки і не стільки рейдами скіфів, скільки потребами кочового скотарства (що передбачає мобільність, принаймні, частини соціуму) та екологією, і відображає процес економічного, етнокультурного та політико-географічного (?) районування. Вже для раннього періоду, який слабо представлений археологічними пам'ятками, вловлюються деякі закономірності в освоєнні регіону номадами як в плані зв'язків, так і сезонних пересувань.

II. Поховання за обрядом тілопокладення (широтна орієнтація скелетів). Судячи з писемних (Herod. IV, 78—80) та археологічних джерел («перстень Скіла», ніконійські монети з легендою ΣΚΥΛ та ін.), злочасний шанувальник Діоніса був не перший скіфський «цар», що досяг міцного становища у Північно-Західному Причорномор'ї. На думку скіфологів і антикознавців, «царювання» Скіла припадає на другу чверть / третину V ст. до н. е., а його батька Аріапфа — на першу чверть / третину цього століття (Виноградов Ю. Г. 1989, с. 90—109; Алексеев 2003, с. 222—226, с. 291—293). За гіпотезою Ю. Г. Виноградова, родоначальником нової династії був навіть не Аріапф, а Аргот (дід або дядько Скіла), чие ім'я, поруч із ім'ям Скіла, було прокреслено на щитку персня з Добруджі; роки правління Аргота — приблизно 510—490 рр. до н. е. (Виноградов Ю. Г. 1980, с. 98, прим. 31).

Зіставивши інформацію давніх авторів та археологічні знахідки, логічно припустити, що:

1) ґрунтові тілопокладення залишені у Подністров'ї «скіфами Геродота», які з'явилися на берегах Тіраса у другій половині / наприкінці VI — початку V ст. до н. е.;

2) територія «царства» династії Аргота / Аріапфа включала Нижнє Побужжя, Нижнє

Подністров'я¹⁷ (звідси й зв'язки скіфів з Ольвією та Ніконієм) та степ від Борисфена-Дніпра до дельти Істра (?).

Щоправда, мала кількість ранніх «класичних» поховань у степу¹⁸ Північно-Західного Причорномор'я погано узгоджується з розповідями Геродота про могутність скіфів та підвладну їм територію (Алексеев 2013). За археологічними даними, процес заселення номадами степової смуги Дунай-Дністровського межиріччя активізувався лише з середини — другої половини V ст. до н. е. Причини розбіжності між писемними та археологічними даними називають різні. Серед іншого, обмеженість числа¹⁹ степових комплексів кінця VI — першої половини V ст. до н. е. пояснюються першою формою кочування (тобто табірною) прибульців або участю основної маси кочівників у війні на Балканах (наприклад, див: Хазанов 1975, с. 233—232; Гречко 2016, с. 163). Щодо першого варіанту, С. О. Плетнева (посилаються, як правило, на її роботи) акцентувала: що б не послужило поштовхом, єдиною метою переходу до табірної кочування було *«придбання будь-якою ціною нових пасовищ, максимальне розширення території для випасу стад та полювання»* (Плетнева 1982, с. 14, 17). Процес досягнення мети зазвичай не був мирним, і цей етап визначають словом «навала» (Плетнева 1982, с. 14, 17), або «вторгнення» (Виноградов Ю. А. 2009, с. 27—28). Чи вкладається наш випадок у «стандартну схему»?

На початку середньоскіфського періоду степова зона Дунай-Дністровського межиріччя

17. Непрямо це підтверджує й статистика: серед локальних груп скіфських пам'яток північнопонтійського степу східна (північно-східна, південно-східна) орієнтація померлих, починаючи з рубежу VI—V ст. до н. е. (а також у V—III ст. до н. е.), абсолютно переважає у Приольвійській та Подністровській групах (Ольховский 1991, с. 103—104). Приольвійська частина «орди» Аріапфа — Скіла була впливовішою, ніж її подністровська гілка. Показовою є картографія знахідок парадних мечів, більшість яких походить з аристократичних поховальних комплексів. Починаючи з середньоскіфського та протягом пізньоскіфського періоду Дністро-Дунайське межиріччя було щільно заселено, там розкопано досить багато підкурганих та ґрунтових могил, які атрибутовані як скіфські, але в жодній з них досі не виявлено парадного меча або кинджала (Топал 2020, с. 216—219, рис. 2).

18. Зазначимо, що подібна ситуація спостерігається не тільки з «варварськими», але й, наприклад, з грецькими поховальними пам'ятками архаїчного та ранньокласичного часу на узбережжі Західного Понта (Damyantov 2020).

19. Варто зауважити, що мала кількість ґрунтових і тим більше підкурганих (з ними найчастіше асоціюються номади) поховань не є надійним доказом обмеженої присутності кочовиків. У поводженні з померлими традиційним суспільствам властиве одностороннє використання кількох способів, у тому числі таких, що не вловлюються археологією. Так, поховані в курганах Гірського Алтаю в I тис. до н. е. становлять «лише незначну частину... населення, що реально проживало на Алтаї» (Шульга 2015, с. 9).

була безлюдною. Її поодинокі мешканці фази «навали» як такої (силове захоплення земель, повне знищення місцевого населення або його часткове включення до своїх об'єднань тощо), ймовірно, взагалі не відчули (Андрух 1995, с. 54; Полин 1994, с. 96, 97; Irimia 2005, р. 59—60 та ін.). Для прийшлих номадів регіон став кінцевим²⁰ «пунктом» міграції, де можна було безперешкодно освоювати нові території і досить швидко перейти до другого, більш прибуткового етапу — «етапу стабілізації»: до розподілу між племенними та родовими групами пасовищ, маршрутів кочування, встановлення зв'язків із сусідами тощо (Виноградов А. Ю. 2009, с. 28). Грецькі колонії в гирлі Тіраса — Ніконія на ліво- і Тіра на правобережжі Дністровського лиману — не були перешкодою (тоді елліни не були в змозі протистояти експансії мобільних скотарів²¹), швидше навпаки. Перспектива торгового обміну з греками стала *pull factor*’ом для кочівників, що, втім, не заважало їм отримувати додаткову вигоду у формі данини / подарунків за «охорону» полісів від зазіхань інших племен — типова для номадів усіх епох форма «протекторату»²². Напевно, не вдалось уникнути традиційної «опіки» скіфів і Ніконію з Тірою (Виноградов Ю. Г. 1989, с. 90—109; Крижицький 2001)²³.

20. На відміну від носіїв хрестоподібних блях (кочівницька хвиля середини / другої половини VI ст. до н. е.), які, можливо, під тиском «Геродотових» скіфів (хвиля кінця VI — початку V ст. до н. е.) пройшли крізь регіон транзитом на захід — другий етап проникнення «скіфоїдної» культури до Центральної Європи (Алексеев 2003, с. 161).

21. Теза про первинну незаселеність територій, на яких виникли грецькі колонії, неодноразово піддавалася сумнівам. В останні роки сумніви начебто виправдалися (Куликов та ін. 2012, с. 265), але поки що цей поодинокий виняток, скоріше, підтверджує правило. На відведених під родові пасовища землях без домовленості з «царем» роду елліни через обмежений людський ресурс закласти поселення навряд чи ризикнули б. Що було первинним — заснування міста чи «видача» ліцензії на будівництво? Підхід у кожному разі, напевно, був індивідуальний (Алексеев 2003, с. 161—162).

22. Термін, що прижився, здається не зовсім вдалим для визначення характеру зв'язку між кочівниками і місцевими осілими: протекторат — це все ж таки форма міждержавних відносин. Проблема існування на той час Скіфії / Великої Скіфії як держави далека від свого рішення.

23. З огляду на дискусії та безліч літератури про скіфський «протекторат», малозрозумілим є іронічне здивування В. С. Сініки та М. П. Тельнова (2013, с. 305) стосовно припущення про «охорону» Ніконія кочівниками, що мешкали в регіоні (Носова 2011, с. 183, 186). Виплата *Фороґа* або «подарунків» «своїм» номадам за захист (насамперед військовий) від «чужих» була повсюдною практикою (Хазанов 2002а, с. 355—357, 401; Виноградов Ю. А. 2005, с. 44 та ін.), причому не тільки у кочових «варварів»: західнопонтійські колонії платили гето-фракійським племенам Добруджі (Munteanu 2016, р. 29—33).

У такій, здавалося б, непростій для грецьких колоністів ситуації, у Північно-Західному Причорномор'ї з'явилися поселення, що сформували ближню і дальню хори Ольвії та Ніконія, а в некрополях грецьких міст та їхньої сільськогосподарської округи — поховання скіфської культури²⁴. Висловлювалась думка, що нерядові поховання кочовиків поблизу або безпосередньо в некрополях осілого населення є ознакою залежності останнього від номадів. Природно, що обидві сторони — елліни та скіфи — були пов'язані якимись взаємними зобов'язаннями і, можна сказати, взаємозалежні. Проте характер та рівень цієї залежності не були постійними. Завдяки особливості свого традиційного господарства, греки і скіфи-кочовики займали різні екологічні ніші та використовували різні природні ресурси, що на певних етапах сприяло їх порівняно мирному співіснуванню на одній і тій самій території (Андрух 1995, с. 56—57).

Вище вже говорилося, що В. С. Сініка та М. П. Тельнов категорично відкидають інтерпретацію інгумацій у Данчанах як скіфських. Критичний розбір обох тез (про скіфське походження данченських поховань і про «спорідненість» Маякського та Данченського некрополів) дослідники резюмують словами: *«Залишається тільки здогадуватися, з якою метою скіфи, що жили в степах Нижнього Подністров'я наприкінці VI — у першій третині V ст. до н. е., проникають у лісостеп, де залишають свій могильник коло с. Данчени, біля якого два століття по тому з'являється гетьське городище і на якому з цього моменту гети починають здійснювати поховання за обрядом кремації»*²⁵ (Тельнов, Сініка 2013, с. 306).

Приклад Данчен зайвий раз продемонстрував, що відкриті в регіоні археологічні пам'ятки нерідко групують, орієнтуючись на сучасні межі природних зон, які, по-перше, не є непорушними і періодично «мігрують»; по-друге, ніколи не були «непроникними кордонами» для рухливих скотарів. З огляду на це, ніяк не можу поділяти ідею про «плаваючу» межу між степом і лісостепом як рубіж кочівницького світу. *«Факт появи тут скіфського воїна (район Данчен і Суручен — авт.) не викликає здивування, оскільки обидві пам'ятки розташовані на південній околиці лісостепу, тобто поряд зі*

24. «Приольвійський локальний варіант скіфської степової культури», або «Приольвійська група скіфських пам'яток» (Гребенников 2008, с. 53; Ольховський 1991, с. 60—62, 67, 102 тощо).

25. Висновок не дуже зрозумілий: чи автори дають тілопокладення з базисними наконечниками стріл пізньоскіфським часом (що помилково); чи атрибутуючи інгумації як гетьські могили, вважають, що гети почали ховати там своїх одноплемінників за 200 років до заснування поселення?

степовими просторами, якими вільно проходили скіфи-кочовики» (Мелюкова 1979, с. 144).

Степ України — це зона з найменшою відносною вологістю повітря, з частими суховіями та пиловими бурями. Початок історії європейської Скіфії припав на останній етап суббореального кліматичного періоду, що характеризувався посушливістю та похолоданням (Александровський, Александровская 2005, с. 124, 151, 187). У VI ст. до н. е. клімат поступово змінювався у бік більшої гумидності, але в Подністров'ї було досить сухо при низьких температурах (Бруяко, Секерская 2013, с. 40—56, там же див. бібліографію²⁶). У періоди похолодань клімат нестійкий, спостерігаються різкі зміни температурного режиму, ослаблення циркуляції, екстремальні посухи та повені, аридизація великих степових і пустельних регіонів; скорочується вегетаційний період, що негативно впливає на сільське господарство та погіршує умови для скотарства через зниження продуктивності літніх і зменшення площі зимових пасовищ тощо (Таиров 2003, с. 7, 12, 42).

Для тих, хто займається екстенсивним тваринництвом, сезонність експлуатації пасовищ диктується сезонною продуктивністю рослинного покриву. Щоб зберегти добрий травостій на зиму, скотарі євразійських степів на літо переганяли стада у вищі широти і використовували для випасу природні кормові угіддя на пограниччі степу / лісостепу, а з початком холодів спускалися до місць зимівель. Родові могильники формувалися у районах і зимівель (для нашого регіону — пониззя рік), і літовок. Останні, як могильник в Данчанах, розташовувалися на південному рубежі лісостепу.

Крім кормових ресурсів, важливу роль при виборі маршруту кочування відіграє близькість водопойів (Гаврилюк 2013, с. 138—139, 151). Ступінь обводнення Нижнього Подністров'я низька, гідрографічна мережа не розвинена; притоки південної частини Дністра маловодні²⁷ (Transboundary Diagnostic 2005, р. 5—6, 8—10, 23). У посушливі періоди, в умовах недостатньої забезпеченості атмосферними опадами, оптимальним було найбільш типове з горизонтальних видів кочування — меридіональне: пересування зі стадами вздовж головної водної

26. Згадаймо слова Страбона про рівний і безводний простір — Гетьську пустелю, що тягнеться «від Істра у напрямку до Тіри», де Дарій «ризиковав загинути з усім своїм військом від спраги»; пізніше, на початку III ст. до н. е., тієї ж небезпеки зазнав Лісімах, «вирушивши походом проти гетів і царя їхнього Дроміхета» (Strab. VII, 3, 14/305).

27. У наші дні Кучурган, Ботня, що впадають у Дністер в його нижній течії, пересихають влітку; частково пересихають і розташовані вище Бик та Реут (помаранчевий рівень небезпеки). Вода в Кучургані, який промерзає взимку, не придатна для пиття. На думку сучасних екологів, межі степової та лісостепової зони Молдови поступово зсуваються на північ.

артерії регіону²⁸ та її великих приток, що не пересихали влітку, як малі річки Буджака (рис. 2). При прируслових перекочуваннях «можна припустити, що в межах кожної ріки мешкали члени однієї великої сім'ї або навіть цілого роду, котрі ховали на її берегах своїх померлих родичів» (Кубарев 1987, с. 10). Переміщення на 160—170 км (приблизна довжина пішого шляху від Маяк до Данчен) не є чимось екстраординарним.

Природні фактори — кліматичні (довгострокові) та погодні (короткострокові, впродовж кількох років) коливання — впливали на дальність сезонних перекочувань не менш, ніж воєнні (вторгнення чужинців на відведені під пасовища землі тощо; Марков 1981, с. 84). Посухи викликали посилення рухливості скотарів, у такі роки вони віддалялися від місць зимівлі на великі відстані.

Крім того, мобільність та воєнізованість номадів сприяли їх активному заняттю транзитною / посередницькою / естафетною торгівлею, отриманню прибутку від супроводу караванів, від контролю караванних шляхів тощо (Хазанов 2002а, с. 328—331, 334—338). Значення цього виду господарської діяльності у житті кочових суспільств зростало у періоди відносної економічної та політичної стабільності, як це, наприклад, було у другій половині VI — першій чверті V ст. до н. е.²⁹ (Марченко 2005, с. 32—34). Одним зі спонукальних мотивів для заснування Істрією на лівому березі Тіраса колонії Ніконій називають прагнення добруджанської метрополії спростити та забезпечити дорогу у хінтерланд грецьким торговцям (Бруяко 1993, с. 71). «Геродотові» скіфи в Нижньому Подністров'ї, ймовірно, не втратили свій шанс на «взаємовигідну співпрацю» і могли взяти на себе роль партнерів та охоронців грецьких купців, що також подовжувало маршрути кочування номадів як мінімум до південної межі лісостепу — території контактів осілого та мобільного населення.

В Данчанах із 15 поховань в ямах вдалося визначити позу та орієнтацію скелетів у 12 випадках (Лапушнян 1979, с. 57): як і в Маяках, тіла клали випростано на спині, головою у східний чи західний сектори (таблиця). За обрядом та інвентарем саме з данченськими тілопокладеннями в простих, прямокутних у плані ямах (10 випадків) мають спільні риси маякські комплекси. Одночасність інгумацій біля сіл Маяки, Суручени та Данчени підтверджують базисні наконечники стріл, що походять звідти. В данченських похованнях зі спаленнями немає

28. Комплекси ранньої залізної доби — це лише один із культурно-хронологічних горизонтів пам'ятки Данчени II; раніші епохи у цьому могильнику представлені так само похованнями культур рухливих скотарів (Дергачев 1981).

29. Скіфський похід Дарія був короткочасним епізодом у житті регіону.

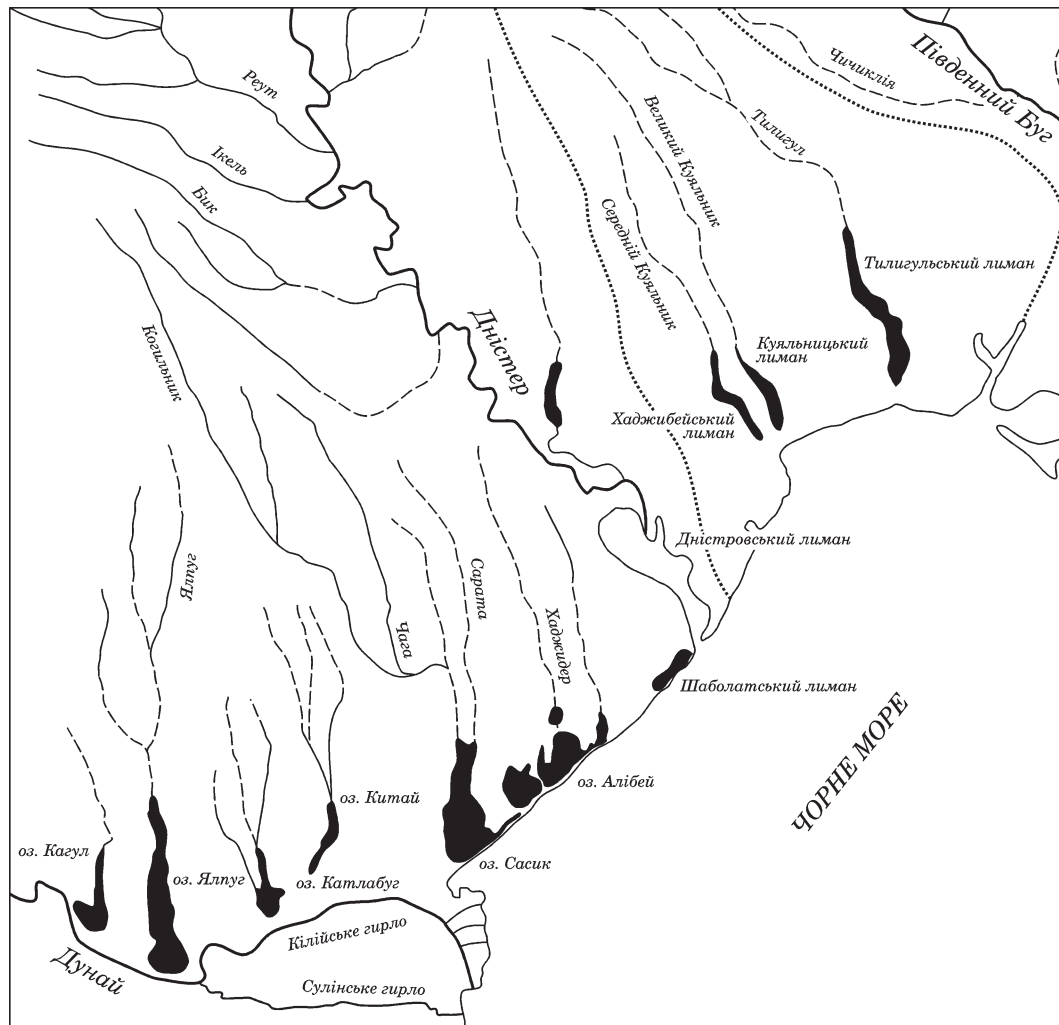

Рис. 2. Малі річки Буджацького степу
Fig. 2. Small rivers of the Budzhak steppe

Поховальні пам'ятки початку середньоскіфського періоду в Нижньому Подністров'ї, показники орієнтації (кількості)

Funeral sites of the early mid-Scythian period in the Lower Dniester basin, the head direction indicators (number)

Данчени	Суручени	Маяки
Сх, Пд Сх (10) Зх, Пн Зх (2)	— Пн—Зх (1)	Пн Сх (3) Пн Зх, Зх (2)

(принаймні, серед опублікованих матеріалів) комплектів наконечників так званого «базисного горизонту», втім там присутні пізніші типи наконечників (Лапушнян 1979, с. 20—23, рис. 6: 10, 11; 7).

При характерній для обох могильників східній орієнтації скелетів невелике відхилення на південь у Данчанах та північ у Маяках свідчить про сезонність поховань. Влітку сонце сходить на північному сході та заходить на північному заході. Взимку точки сходу та заходу зміщуються до південної точки горизонту, і сонце

сходить на південному сході, а заходить — на південному заході. Якщо данченський некрополь сформувався у районі літовок, то сезонне відхилення на південний схід можливе при визначенні східного напрямку на заході сонця. Тоді в «зимовому» могильнику мало б переважати північно-східна орієнтація скелетів, що й спостерігається у Маяках³⁰.

У монографії «Древности Северо-Западного Причерноморья» маякські комплекси біля кар'єру (КЗ та К4) атрибуують як поховання напівкочового чи осілого населення (Островерхов, Редина 2013, с. 381). Допускаючи перший³¹, важко погодитися з другим варіантом. Осілість у цьому контексті має на увазі «нескіфа». Дійсно, низка речей («іонійський аск», лекіф) з могили КЗ—4 (Носова

30. Коригувальне правило, за яким піки смертності припадають на зиму та весну, тут не працює через нечисленність вибірки.

31. Відсутність імпортової кераміки в данченських інгумаціях, яка бентежить дослідників (Бруйко 2005, с. 213), могла бути наслідком кочового або напівкочового способу життя лише частини (чоловіків?) придністровської групи.

2011, с. 166—167) вважають свого роду маркерами поховальній обрядовості еллінів (Teleaga, Zirra 2003, S. 40—42, 43—44, 190; Гречко 2010а, с. 129; 2010b, с. 51). Але водночас кам'яні вироби (уламки зернотерки?) з комплексів К3 та К4 не є рідкісними для поховань (частіше жіночих) скіфської культури Північного Причорномор'я та всього «скіфського світу» (Носова 2011, с. 168—174)³². «Чужорідність» по відношенню до греків і фракійців (у найширшому розумінні етноніма) людей, які хоронили одноплемінників поблизу поселень ніконійської хори в період її життєдіяльності, опосередковано засвідчує ще один комплекс в Маяках — К8. Він був відкритий теж на краю кар'єра і спочатку прийнятий за енеолітичний. Однак три радіовуглецевих аналізи дали три близькі дати, найбільш прийнятна — VI ст. до н. е. (Петренко, Кайзер 2011). Приналежність похованої в могилі К8 жінки до того ж соціуму, що залишив комплекси К3 та К4 (від К8 розташовані на відстані 35 і 28 м відповідно), підтверджує поза та орієнтація скелета. Скромний інвентар — брусок «фарби» малинового кольору (каолініт з вохрою?) — не суперечить визначенню «поховання скіфської культури»³³; додатковий аргумент для такої інтерпретації та східного походження померлої — монголоїдні ознаки у її черепа³⁴.

В могилах біля кар'єра, в західній половині зайнятого некрополем мису, тіла поклали головою на схід, обличчям на захід; два (К3 і К8) з трьох поховань — жіночі (комплекс К4?). У східній частині могильника небіжчики (п. / 1975³⁵, Г2 — поховання чоловіків) були орієнтовані го-

32. Загальноприйнятим заходом заради встановлення та стабілізації мирних взаємин номадів з осілими сусідами були змішані шлюби. Одним із їх результатів була «змішаність» обрядів. Можливо, у Маяках археологи мали справу з таким випадком.

33. Про знахідки червоної фарби у поховальних комплексах скіфської культури (Ольховский 1991, с. 60—61, 68, 72, 82, 89, 112, 114, 159 тощо); червона фарба у похованні к. 2 біля с. Василівка Запорізької області (Гаврилюк, Черных 1990, с. 97); в підкурганному похованні у с. Вишнопіль (Григорьев, Скорый 2011, с. 180—181, рис. 3: 6), у похованнях жінок Південного Тагіскена та Уйгарака (Базарбаева, Джумабекова 2019, с. 24—26). «М'який червоний камінь» лежав поблизу кам'яного «вівтарика» у підкурганному похованні могильника Новотроїцьке 2 у верхів'ях Обі на Алтаї; всього у цьому могильнику знайдено 31 «вівтарик», серед яких і уламки зернотерок, що заміщали «вівтарики» (Шульга, Уманский, Могильников 2009, с. 177—178) і т. д.

34. Висловлюю щирі подяку за консультації О. Хохлову та І. Потехіній.

35. Поховання було опубліковано як впускне в курган усатівської культури, але насип у рельєфі не читався і, що найважливіше, довкола «основного» поховання не було ровика — визначальної ознаки «усатівських» курганів у Маяках. Останній дослідник енеолітичної пам'ятки в Маяках В. Г. Петренко зауважив, що це свідчить лише про одне: за курган було помилково прийнято випадкове скупчення ґрунтових могил різних епох.

ловою на захід, обличчям на схід. В цьому можна було б углядіти прояв притаманної архаїчному мисленню бінарності³⁶, поділ території могильника за статевіковим / сімейно-родовим та ін. принципом або ж важко вловлювану хронологічну відмінність (приплив нового населення?), але при обмеженій вибірці та без детального антропологічного аналізу всіх скелетних останків будь-які міркування про просторову структуру могильника будуть не більше ніж здогади.

Взявши за зразок трактування придністровських пам'яток, розглянемо в цьому ж ракурсі поховальні комплекси групи III.

III. ґрунтові поховання за обрядом тілопокладення (меридіональна орієнтація скелетів) у сучасному лісостепу Західної Молдови. Румунські колеги поховання в Сурученях і деякі інгумації в Данченах не визначають як «гетські» чи «скіфські», а поєднують їх із ґрунтовими похованнями того ж часу в Західній Молдові і виділяють таким чином групу періоду HaD — Хуші-Суручени. Атрибуція «пізньогальштатська» стосується насамперед хронології, а не культурної приналежності пам'яток (Ignat 2004, p. 5—12, там само див. літературу).

Відмітні ознаки цієї «з неясною етнічною складовою» (Топал 2019, с. 208) групи — поховальний обряд (безкурғанні інгумації; неглибоке залягання, поза й орієнтація скелетів) та інвентар (акінаки, базисні наконечники стріл, рідше — наконечники копій; прикраси). Незважаючи на названі критерії відбору, крім достовірних могил, пункти виявлення ймовірних поховань та місця випадкових ізольованих знахідок (головним чином акінаків) були теж включені до групи, за рахунок чого її географічні кордони значно розширилися. Хоча в кінцевому варіанті поховання в Трестіана як більш ранні, а в Джурджулешті та Данченах — як ті, що вимагають спеціального вивчення, не увійшли до групи Хуші-Суручени, її хронологічні рамки теж широкі: друга половина VII — перша половина V ст. до н. е. (Ignat 2004, p. 8). Наскільки виправдані такі просторові та часові межі?

Згідно карти пам'яток очевидно (див.: Ignat 2004, p. 10, fig. 1), що район розташування власне могил з інгумаціями набагато менший (навіть без урахування придністровських комплексів) за окреслений вченими ареал групи. В останні роки кількість достовірних поховань зросла, але фіксуються вони, як і раніше, здебільшого в середній частині Сіreto-Прутського межиріччя³⁷: «пізньогальштатські» комплекси слідує течії

36. Захід співвідносився з лівою стороною та жіночим началом, а схід — з правою стороною та чоловічим началом.

37. В трьох суміжних жудецях Західної Молдови: Васлуй (Васлуй, Минжетешті, Редіу, Хуші); Бекеу (Мілешті-де-Сус); Яси (Козія, Покреака та ін.) (Ignat 2004, fig. 1). Речі з Покреака частково сягають більш раннього часу (Iscanoni 2006); їх об'єднання в один комплекс викликає сумніви.

двох основних водних магістралей та їх приток (басейн Бирлада) (Buzdugan 1980, р. 59). Незмінною поки що залишається і хронологія цих поховань: друга половина VI — перша половина V ст. до н. е. (Ignat 2004; Iconomu 2010, р. 117—119).

Ще в минулому столітті пам'ятки третьої групи співвідносили зі скіфськими / скіфоїдними культурами різних регіонів (Трансільванія, Західне Поділля, Північне Причорномор'я). З позиції археології поховання в Західній Молдові, *«які мають аналогії серед старожитностей скіфського кола і суттєво доповнюють... дані про зв'язки місцевого фракійського населення з носіями скіфської культури»* (Мелюкова 1979, с. 110), цілком вкладаються у визначення «скіфські»³⁸, точніше — «середньоскіфські»: півдним хроноіндикатором, як і в Нижньому Подністров'ї, є наконечники стріл.

Через невелике число та «розсіяння» значною територією «пізньюгольштатські» комплекси нерідко пов'язують із воєнними подіями. Одні автори вважають, що на території Західної Молдови відкрито могили вбитих далеко від батьківщини та поспіхом похоронених учасників скіфських грабіжницьких набігів на землі на захід від Дністра та Пруту; обставини загибелі пояснюють простою поховання та бідність супровідного інвентарю (Palade 1976, р. 554; Iconomu 2010, р. 121). Інші дослідники, посилаючись на писемні джерела, конкретизують свої гіпотези: могили в Серето-Прутському межиріччі — це сліди прикордонних сутичок скіфів з агатірсами, навмисного відступу скіфів на землі агатірсів при вторгненні персів у Північне Причорномор'я тощо (Бруйко 2005, с. 216, рис. 58, с. 220 сл.; Левинський 2010, с. 85, 89; Iconomu 2010, р. 119—121, там же див. бібліографію). Останні версії базуються на асоціації інгумацій у Західній Молдові з групою Чіумбруд, а самої групи — з історичними агатірсами³⁹; основний ареал цих племен розміщують у Семиградді, у долині Муреша⁴⁰,

38. Наприклад, див. карту скіфських «військових» поховань VI — середини V ст. до н. е. у Дністровсько-Карпатських землях (Бруйко 2005, с. 176—177, рис. 41).

39. Археологічне та етнокультурне «наповнення» етноніму «агатірси» продовжує викликати дискусії та його не можна визнати встановленим. Крім Семиграддя, агатірсів розміщують в ареалах Західно-подільської групи та групи Феріджіле-Бирсенгі.

40. Інформацію, яка дійшла до нашого часу, дійсно можна витлумачити на користь трансільванської локалізації агатірсів. Слова Геродота: «А з країни агатірсів тече річка Марій і з'єднується з Істром» — зазвичай зв'язують з Мурешем / Марішем (Herod. IV, 48). Вчені припускають, що Діонісій — його фразу про «блискучі алмази» у «холодних агатірсів» неодноразово повторюють пізніші автори — мав на увазі «ліпські алмази» (кristали кварцу з району м. Ліпова на Муреші, жудець Арад) або добре відомі «Мармароські діаманти» (кristали кварцу з Мармаруша) (Манцевич 1958, с. 332). Та й пристрась до золота «найлагідніших» агатірсів (Herod. IV, 104) може пояснюватися наявністю родовищ цього металу в горах Апусені, в Трансільванії.

кордон між територіями агатірсів та сусідніх скіфів проводять по Пруту (Андрух 1995, с. 59; Бруйко 1993, с. 78; 2005, с. 220—221; порів.: Хохоровски 2019, с. 232, прим. 4).

Непрямо ідею «воєнного генезису» ґрунтових комплексів Західної Молдови підкріплюють знахідки в них предметів озброєння та поховання 2/1973 р. в Хуші: у скелета були відсутні кістки правої руки та правої гомілки⁴¹ (Iconomu 2000—2001, р. 276). Існують і контраргументи. Виявлені випадково могили — це лише збережена частина зруйнованих некрополів, які навряд чи б сформувалися під час військових зіткнень (Buzdugan 1980, р. 58—59; Iconomu 2000—2001, р. 277). Крім того, в запрутських комплексах: а) не завжди була зброя; б) відносно велика кількість могил — жіночі. Так, у Мілешті-де-Сус п. 1 було, напевно, жіночим або дитячим (розмір скелета, каури навколо черепа) (Mitrea 1983, р. 117). Жіночими також були: могила з акінаком та наконечниками стріл у Козії (Iconomu 2010, р. 117); багате на тлі інших (бронзові прикраси, наконечники стріл, ліплена кераміка, амфора) поховання, відкрите в 1928 р. в Хуші⁴² (Vasiliu 1933—1934, р. 19—22), і досліджене в 1973 р. у тому ж пункті п. 4 (Iconomu 2000—2001, р. 276, fig. 6).

На думку більшості вчених, групи людей, що хоронили родичів на території Західної Молдови, були, як і носії скіфоїдної культури в Семиградді, мобільними скотарями. Якщо подивитися на схему маршрутів, якими користувалися румуни під час сезонних перегонів стад (рис. 3), та зіставити цю схему з картою «скіфоїдних» пам'яток, виявлення на Сучавському та Бирладському плато речей і поховань, схожих з комплексами могильників Трансільванії, Подунав'я тощо, не виглядає надто несподіваним. У горах вибір дороги диктує рельєф, і мережа скотопрогінних трактів, яка «працювала» у XVIII—XIX ст., актуальна також для попередніх епох⁴³. Але необхідно враховувати, що в різні періоди могли бути задіяні різні ділянки цієї мережі: крім «вічної» геології, місця для пасовища та маршрут пересування конкретної скотарської групи зумовлювалися сукупністю мінливих воєнно-політичних та природних (погодно-кліматичних) факторів. За всієї ймовірності приналежності запрутських поховань до групи Чіумбруд хотілося б акцентувати увагу

41. Можливо, це якийсь посмертний ритуал, у якому вибірково вилучені кістки кінцівок заміщалися речами поховального інвентарю.

42. Робочі, що розкопали і практично знищили поховання, визначили орієнтацію скелета як північно-східне або східне (Vasiliu 1933—1934, р. 19), що більш характерно для придністровських комплексів.

43. Наприклад, на Південно-Східному Алтаї «системи землекористування, кочівок та розселення населення сформувалися не пізніше за скіфський час і майже в незмінному вигляді функціонували до XX століття» (Быкова 2007).

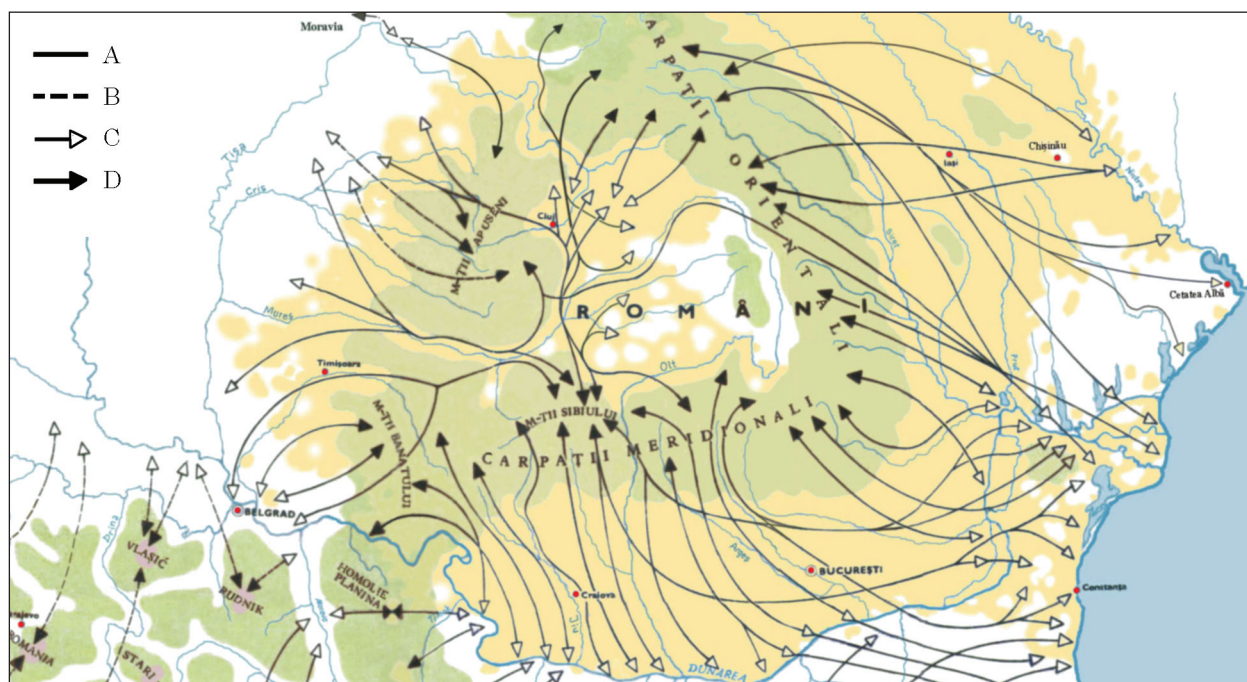

Рис. 3. Маршрути сезонних пересувань пастухів-волохів в минулому: А — маршрути, якими користувалися у XVIII—XIX ст.; В — передбачувані маршрути, якими користувалися до XVIII ст.; С — напрямки руху на зимівлю; D — напрямки руху на літовку (https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Файл:Transhumance_ways_of_the_Vlachs.jpeg)

Fig. 3. Transhumance ways of the Vlach shepherds in the Past: A — ways described in the 18th and 19th centuries; B — ways supposed until the 18th century; C — movement to summer pastures; D — movement to winter pastures (https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Файл:Transhumance_ways_of_the_Vlachs.jpeg)

на моментах, що допускають іншу інтерпретацію цих «пізньогальштатських» комплексів.

Райони проживання гіпотетичних агатірсів — басейни Муреша та частково Сомеша (Vasiliev 1980, p. 181, pl. 1; Cristescu, Bărbat 2020, p. 324, 326, 328). Згідно з розташуванням вже відомих пам'яток, шляхи «трансільванців» з улоговини (якщо спосіб їхнього життя справді був настільки мобільний) пролягали — як і для сучасних скотарів Румунії (рис. 4) — не через східно-карпатські перевали в Молдову, а по долинах основних річок Семиграддя та їх приток у Потисся⁴⁴. Правомірність цієї тези для другої половини VI — початку V ст. н. е. демонструє карта (рис. 5: I) знахідок хрестоподібних блях (більшість з них зареєстровано в ареалі груп Чіумбруд та Векерзуг) (Kemenczei 1986, Abb. 1; Мелюкова 1979, с. 111) і серія однолезових мечів типу Ноград (рис. 5: II), «ареал яких не виходить за межі Середнього Подунав'я, Трансільванії та Південного Прикарпаття» (Топап 2021, с. 193—196, рис. 84, там само бібліографія). «Західний вектор» економічних і політичних (?) зв'язків групи Чіумбруд у період, що нас цікавить (Cristescu, Bărbat 2020,

p. 309—329), не означає ізоляції та повної відсутності контактів з Нижнім Подунав'ям⁴⁵.

Як спільну для пам'яток Семиграддя та Західної Молдови рису іноді вказують орієнтацію похованих (Мелюкова 1979, с. 111). У монографії «Sciții agatârși pe teritoriul României» (Vasiliev 1980) зазначено: в трансільванській групі близько 50 % інгумованих були покладені головою на північний захід, 25 % — на захід, 12 % — на схід. Щоправда, в першу категорію увійшли, мабуть, і комплекси з Пн — Пн-Зх орієнтацією скелетів, які відносяться, скоріше, до 13 %, що залишилися — могили «cu alte orientări» (у тому числі і по лінії північ — південь). Як би там не було, згідно з наведеними В. Васильєвим цифрами, у групі Чіумбруд переважає широтна, з домінуванням західного / північно-західного сектора, орієнтація скелетів (Vasiliev 1980, p. 46—48; Babeș, Mirițoiu 2011, p. 121, 122; Ursuțiu, Urák 2016, p. 262, 265—267; Cristescu, Bărbat 2020, p. 318, 322, 325), тоді як для комплексів Західної Молдови характерним є меридіональне (Buzdugan 1980, p. 59). За цим критерієм пам'ятки між Сіретом та Прутом

44. Про подібність поховань Семиграддя та південного Альфельда як наслідок міграції населення з Трансільванії вздовж Мароша / Муреша угорські вчені писали ще в 1950—60-х рр. (Хорват 2016, с. 192).

45. Промовисті приклади широти зв'язків між регіонами — поширення фракійських (?) бронзових предметів у вигляді пропелера (Măndescu 2003) та знахідки двовузликів фібул з приймачами у формі трикутника і беотійського щита, що надходили, вочевидь, з ареалу іллірійських племен.

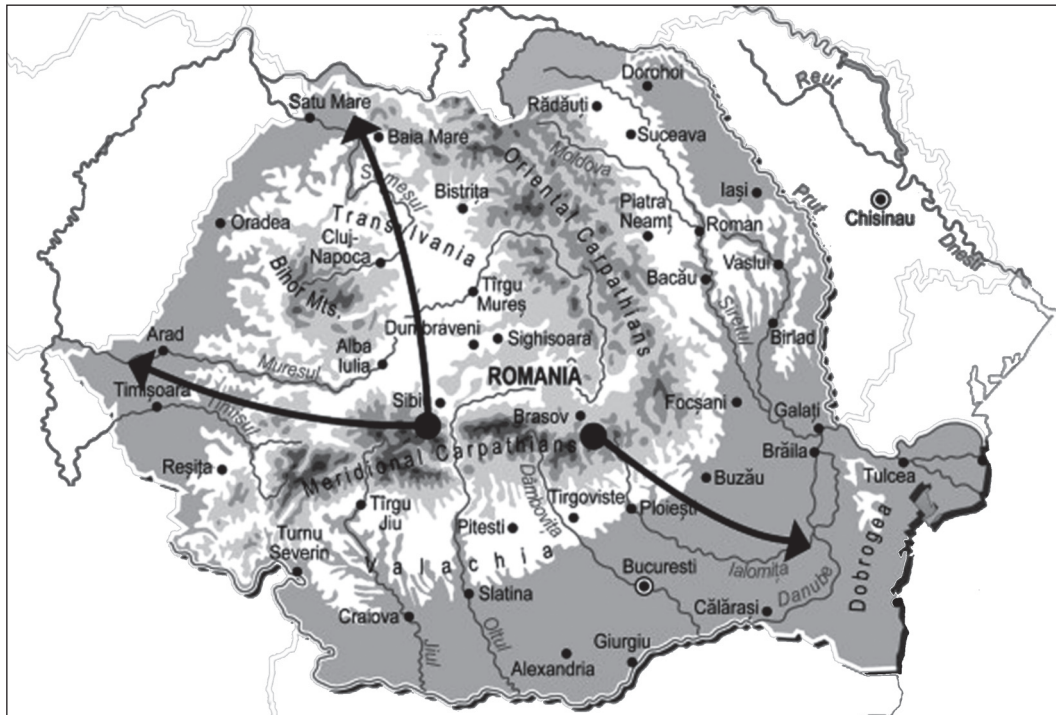

Рис. 4. Маршрути перегонів худоби на зимові пасовища в сучасній Румунії (за Huband, McCracken, Mertens 2010)

Fig. 4. Pastoral migration routes to winter pastures in present-day Romania (after Huband, McCracken, Mertens 2010)

відрізняються як від більшості трансільванських, так і від нижньодністровських (поховання гіпотетичних супротивників агатірсів) комплексів, тобто не співпадають ні з «агатірською», ні зі «скіфською» версіями.

Могильники приблизно того ж часу з меридіональною орієнтацією скелетів досліджено в Північній Добруджі. Це ґрунтовий некрополь в Ісакчі (інвентар поховань мізерний, лише в одній могилі була зброя) і розташована від нього на відстані ≈ 20 км пам'ятка Телиця-Челік Дерє (Vasilu, Topoleanu 1989, p. 277—278; Simion 2003, p. 113—116). Незважаючи на безперечну відмінність багатьох інгумаций у Челік Дерє (кам'яні насипи, викладки з каменю тощо), там спостерігаються спільні з похованнями в Ісакчі та Західній Молдові риси: орієнтація скелетів на південь або північ, невелика глибина ям, вохра, акінаки, базисні наконечники стріл. Окремо згадаємо необроблені (?), різних конфігурацій плоскі камені, які зазвичай клали в ноги померлого, рідше — в узголів'я (Vasilu 1933—1934, p. 19; Buzdugan 1980, p. 53, 54; Simion 2003, p. 113—116; Sirbu et al. 2013, p. 353—356; 2020, p. 23). Примітивному предмету супровідного інвентарю надавався, напевно, особливий сенс. Так, в Челік Дерє, як і в 10 з 27 ґрунтових комплексів в Ісакчі (в деяких камінь був єдиною річчю в могилі), кам'яна плітка лежала в основному похованні кургану 44. Показово, що шматок білого пісковика біля стоп небіжчика явно відрізнявся від місцевого пісковика, який широко використо-

увався в різних кам'яних конструкціях цього некрополя і при спорудженні насипу кург. 44⁴⁶ (Sirbu et al. 2013, p. 355, fig. 8—10). При дотриманні об'єднуючих (обов'язкових?) елементів варіативності обряду могла диктуватися статеві-віковою диференціацією, племінною, клановою тощо ієрархією⁴⁷ (Мелюкова 2001, с. 26); свій вплив надавали також традиції сусідів (наприклад, група Феріджіле-Бирсешті), з якими підтримували контакти.

Для території Румунії, при малому діапазоні географічних широт, більше значення має не широтна / горизонтальна, а вертикальна зональність, що враховувалося пастухами всіх

46. У Трансільванії, за В. Васильєвим, прямокутні плити з пісковика (імовірно зернотерки — одна поверхня вирівняна) були тільки у трьох похованнях (Vasiliev 1980, p. 73). Зазначу, що ця статистика не занадто надійна: випадкові знахідники брали та запам'ятовували цінні в їхньому розумінні речі і напевно чи до цього переліку входило каміння (Vulpe 2012, p. 63).

47. Дослідження пам'яток саргатської культури гірського Алтаю показали, що поховальна варіативність (наприклад, селективний характер «курганної популяції») визначається комплексом факторів: соціально-ієрархічною, гендерною, віковою тощо приналежністю (Берсенева 2010, с. 73; Шульга 2015, с. 9). Оскільки критерії відбору до кінця неясні, висловлюються резонні сумніви щодо спроможності якихось узагальнень з проблем саргатської культури, якщо висновки робляться на підставі аналізу антропологічного та археологічного матеріалу лише з підкурганних могил (Яценко 2018, с. 224).

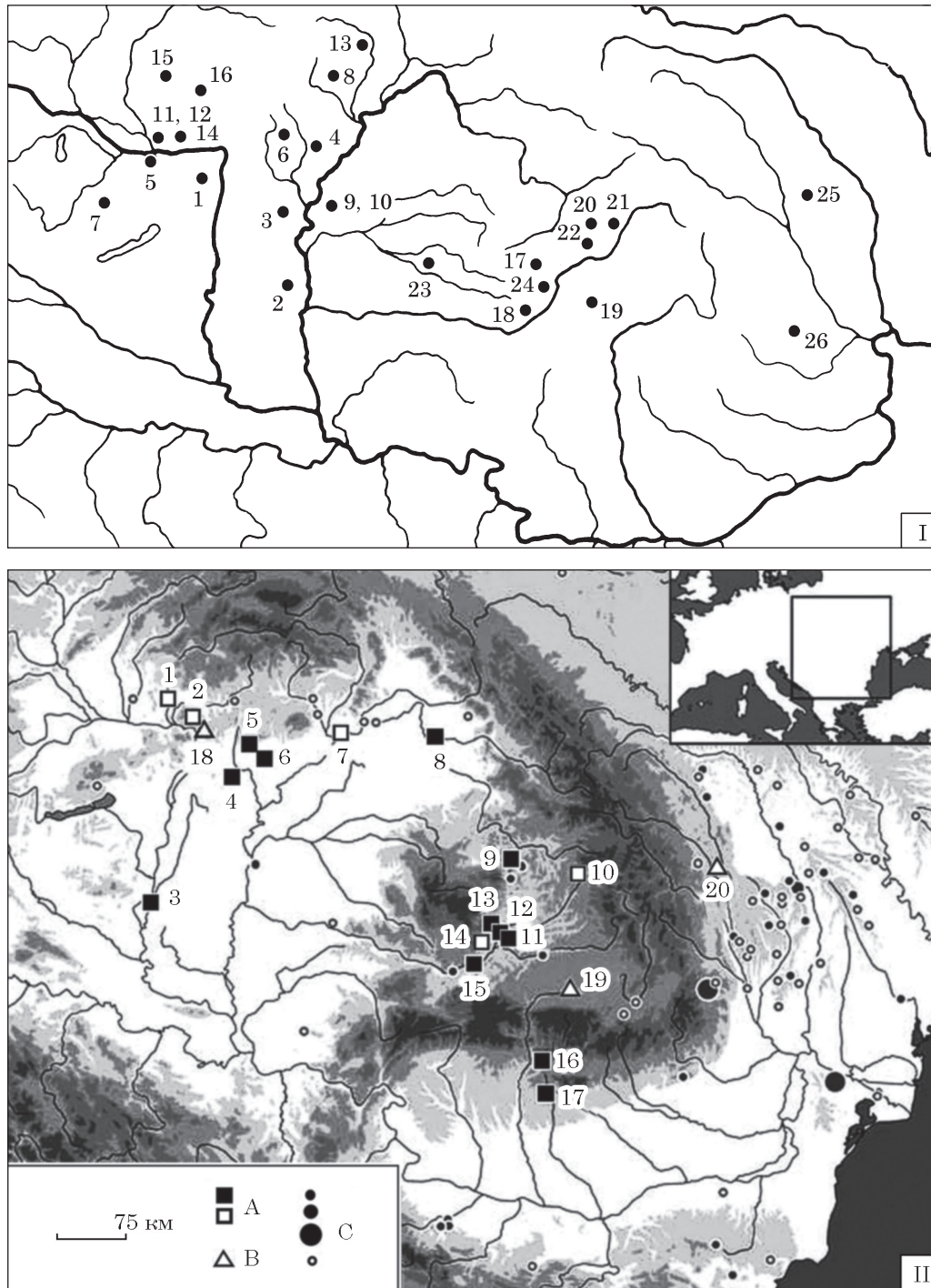

Рис. 5. Поширення в Карпато-Дунайському регіоні: I — скіфських хрестоподібних блях (1 — Будаїєньо; 2 — Чанітелек; 3 — Цеглед; 4 — Кал; 5 — Комарно; 6 — Матраселе; 7 — Мезолак; 8 — Сендро; 9, 10 — Тьороксентмиклош; 11, 12 — Хотін; 13 — Кошіце; 14 — Модрани; 15 — Велка Маня; 16 — Желізовце; 17 — Целна; 18 — Алба Юлія; 19 — Шейка Міке; 20 — Комлод; 21 — Бейца; 22 — Мадараш; 23 — Салонта; 24 — Теюш); II — мечів типу Ноград (A), інших типів однолезових мечів (B) та акінаків середньоскіфського періоду (C) (1 — Желізовце; 2 — Ноград; 3 — Батмоноштор; 4 — Надьката; 5 — Дьондьош; 6 — Тарнабод; 7 — Тисадоб; 8 — Тарпа; 9 — Бейца; 10 — Думбрава; 11 — Чумбруд; 12 — Аюд; 13 — Миреслеу; 14 — Беник; 15 — Пикліша; 16 — Куртя-де-Арджеш; 17 — Чепарь; 18 — Пенц; 19 — Чинкшор; 20 — Мунчелу-де-Сус). За: I — Kemenczei 1986; II — Topal 2019

Fig. 5. Spread in the Carpathian-Danubian region of: I — Scythian cross-like plaques (1 — Budajeno; 2 — Csanytelek; 3 — Cegléd; 4 — Kál; 5 — Komárno; 6 — Mátraszele; 7 — Mezőlak; 8 — Szendrő; 9, 10 — Törökszentmiklós; 11, 12 — Chotín; 13 — Košice; 14 — Modrany; 15 — Velká Maňa; 16 — Želiezovce; 17 — Ťelna; 18 — Alba Julia; 19 — Šeica Mică; 20 — Comlod; 21 — Băița; 22 — Mădăraș; 23 — Salonta; 24 — Teiuș); II — swords of the Nograd type (A), other types of single-edged swords (B) and akinakes of the Middle Scythian period (C) (1 — Želiezovce; 2 — Nógrád; 3 — Bátmonostor; 4 — Nagykáta; 5 — Gyöngyös; 6 — Tarnabod; 7 — Tiszadob; 8 — Tarpa; 9 — Băița; 10 — Dumbraava; 11 — Ciumbруд; 12 — Aiud; 13 — Mirăslău; 14 — Benic; 15 — Păclișa; 16 — Curtea de Argeș; 17 — Căpari; 18 — Penc; 19 — Cincșor; 20 — Muncelu de Sus). After: I — Kemenczei 1986; II — Topal 2019

епох: на початку літа вони зі стадами рухалися в передгір'я та гори, назустріч «другій весні». Прив'язані до основних приток Дунаю (лівобережжя Сирету та правобережжя Прута) поховання Західної Молдови, можливо, залишені мобільними скотарями, чий «центри влади» та «зимові квартири» розташовувалися в Нижньому Подунав'ї⁴⁸, зокрема в Північній Добруджі — в долині Телиці-Челік Деро, де знаходиться однойменний археологічний комплекс. Він складається з кількох поселень та біригуального курганно-грунтового некрополя. Некрополь використовувався, за попередніми оцінками, безперервно з VI до середини III ст. до н. е., що вже виділяє Челік Деро серед інших могильників Карпато-Подунав'я⁴⁹ (Sirbu et al. 2020, p. 23).

Відзначаючи паралелі між похованнями в Челік Деро та незрівнянно скромнішими могилами в Ісакчі, румунські колеги не поспішають з етнокультурними «ярликами» для цих пам'яток, зокрема через те, що вважають обряд тілопокладення все ж таки малохарактерним для гето-фракійського середовища. Поселення та некрополь Телиці-Челік Деро були інкорпоровані в специфічну культурну зону, що активно формувалася з кінця VI і функціонувала в V—III ст. до н. е. вздовж комунікаційного коридору «Схід—Захід», що проходив крізь Добруджу. Значимість поселення зумовлювалася його близькістю до основних водних та сухопутних маршрутів регіону і, крім того, вигідним розташуванням біля дороги, що йшла від західнопонтійських колоній до переправи через Істр (район Ісакчі), у місці, де був єдиний можливий проїзд через долину річки Челік навантажених возів (Sirbu, Ștefan, Ștefan 2008, p. 211—212, fig. 1—3; Ștefan et al. 2021, p. 115—117). Контроль переїзду давав змогу контролювати пересування караванів з Добруджі на північ — до лісостепу, і на схід — до Північного Причорномор'я.

Маршрути мобільних скотарів у багатьох (насамперед з вираженням рельєфом) регіо-

нах започаткували локальну мережу торгових шляхів (Хазанов 2002а, с. 338—340). Скотарі, які проживали у пониззі Дунаю, могли самі займатися транзитною/естафетною торгівлею та стати провідниками для грецьких купців, що вирушали в хінтерланд. Гіпотезу підтверджують такі поселення, як Куртень⁵⁰ (26 км від м. Васлуй, 17 км від Хуші⁵¹) та Стинчешті⁵² (жудець Ботошані): у Сирето-Прутському межиріччі тільки вони датуються другою половиною VI — початком V ст. до н. е. (Berzovan 2023, p. 137—138). Обидва пункти (місця міжплеменного обміну⁵³ та щось на кшталт караван-сарай?) є, за визнанням румунських археологів, гето-фракійськими пам'ятками, де, крім місцевого та імпортного, головним чином тарного⁵⁴, посуду (джерело його надходження — Істрія / Оргам?), виявлено також виразні предмети скіфської культури (Florescu, Florescu 2005, p. 70—78, fig. 109—116).

З погляду В. С. Сініки та М. П. Тельнова, *«інгумація як спосіб захоронення... не може використовуватися в якості аргументу для обґрунтування негетської приналежності частини поховань могильника Данчени»* (Тельнов, Сіника 2013, с. 305—306). Для доказу тези про біригуальність поховального обряду у гето-фракійців наприкінці VI ст. до н. е. та данченський могильник як ілюстрацію цієї практики молдавські вчені наводять приклади, що не є переконливими з низки причин. Зупинимось на двох.

По-перше, незрозуміло, чому атрибутуються як «гетські» ґрунтові некрополі Істрія-Бент та Ісакча. Некрополь Істрія-Бент (VI — перша половина III ст. до н. е., 104 інгумації) румунські дослідники відносять до хори Істрії (Teleagu, Zirra 2003, p. 93, 192; Măndescu 2010, cat. 316); у Національному реєстрі археологічних пам'яток Румунії некрополь Істрія-Бент

50. Ймовірно, поселення виникло як істрійська факторія ще в ранньоскіфський період: найдавніші матеріали пам'ятки сягають VII ст. до н. е. (Бруяко 2005, с. 191—192).

51. У Хуші фрагменти грецьких амфор знайдено в 2 похованнях: одне розкопали в 1928 р. (Vasilii 1933—1934, p. 19—20), друге — в 1973 р.

52. Між Східними Карпатами і Дністром Стинчешті — поки що єдина гетська пам'ятка на захід від Прута, на якій знайдено фрагменти ранніх хіоських амфор; там же зафіксовано ліплену кераміку західно-подільського типу (Berzovan 2023, p. 138—139, 141, 148). При будівництві сучасних доріг важливим є охоплення території, але враховується також орографія місцевості. Сьогодні, як і в давнину, із району дельти Дунаю в Стинчешті можна потрапити двома шляхами — через жудеці Бакеу та Васлуй.

53. У Нижньому Подністров'ї цю роль, певно, відіграло Чобруцьке поселення (див.: Mateevici, Fidelschi 2019).

54. Привізні предмети масового попиту (тарна кераміка, намисто тощо) — найвірніші показники торгово-обмінних зв'язків (Таиров 2013, с. 211—212).

48. Найзручніші шляхи з пунктів виявлення поховань у Західній Молдові йдуть долинами річок Дунайського басейну і ведуть ці маршрути до пониззя Дунаю. Етнографічні паралелі можуть сприяти як недоречно, але у XIX ст. пастухи з Молдавського плоскогір'я переганяли отари овець на зиму до дельти Дунаю (Project Razelm-Sincoe).

49. Проблема співвідношення в Челік Деро об'єктів ранньо- та середньоскіфського часу новою командою дослідників поки що не аналізувалася; також не вивчалось питання, чи був у Нижньому Подунав'ї хронологічний розрив між архаїчним та класичним періодами, який деякі вчені передбачують для Північного Причорномор'я (порів.: Алексеев 2003, с. 154—158; Бруяко 2005, с. 191—192, прим. 50). Якщо кургани з «пропалами», дерев'яними конструкціями тощо залишені носіями ранньоскіфської культури, то кург. 6 Чаушського могильника та кург. І у Платонештах можуть бути гіпотетичною «смичкою» між «двома Скіфіями» на берегах Істра.

визначено як «грецька археологічна пам'ятка» («situl arheologic grecesc de la Histria-Bent»⁵⁵). Некоректним є і приклад другого моноритуального (27 інгумацій та жодної кремації) могильника — в Ісакчі. Посилаючись на статтю Г. Сіміона (Simion 2003), В. С. Сініка та М. П. Тельнов повністю проігнорували думку автора. Не заперечуючи категорично біритуалізм у гетів, Г. Сіміон загострив увагу на нетиповому для VI ст. до н. е. суворому дотриманні деталей однакового обряду в некрополі в Ісакчі. Г. Сіміон гадав, що така «канонічність» свідчить, з одного боку, про культурну відособленість від гетського світу невеликої групи імовірних пастухів-трансгуманс, що залишили цієї могильник; з іншого — про мирні взаємини цієї групи з гетами (найближчі аналогії фіксуються у дійсно біритуальному некрополі Челік Дере) (Simion 2003, р. 113—116). Не схильний був визначати могильник в Ісакчі як безумовно гетський і М. Ірімія; з його точки зору, поширеність речей скіфської культури в Добруджі пояснюється або сильним впливом, або фізичною присутністю вихідців з північнопонтійського регіону (Irimia 2005, р. 64—67).

По-друге, інші згадані В. С. Сінікою та М. П. Тельновим пам'ятки (Стелніка, Єнісала, Мурігіол, Зімніча, Буджак I—III), хоч їх і визначають як гетські, але датуються ці могильники рубежем V/IV — початком III ст. до н. е. В цей час у Північно-Західному Причорномор'ї відбулися кардинальні зміни: з'явилося багато поселень та пов'язаних з ними некрополів; свого максимуму досягла кількість кочівницьких пам'яток у Буджацькому степу (Андрух 1995, с. 51—71), а гето-фракійських — у лісостепу. Порівняно з «мозаїчністю» другої половини VI — першої половини V ст. до н. е., інтервал з кінця V / початку IV до III ст. до н. е. — начебто «найпрозоріший з погляду етнокультурної атрибуції» (Ткачук 1999, с. 282), з надійним розподілом пам'яток на «гетські» — «скіфські» тощо.

Однак і у IV ст. до н. е. не все однозначно. Здається невинновим, що інгумації становили вагомий відсоток лише в одному з перелічених В. С. Сінікою та М. П. Тельновим могильників — у лівобережній Стелниці: 176 тілопокладень на 361 поховання (Măndescu 2010, cat. 600). Ці цифри можна було б тлумачити як доказ правоти ідеї про споконвічний біритуалізм у гетів, якби не деякі «але». Орієнтація багатьох скелетів була меридіональною (понад 80 % черепом на південно-південний схід і південь); у 16 могилах, за візуальними оцінками жіночих⁵⁶, у головах або в ногах померлих лежали кам'яні плити

(нащадки похованих у Челік Дере, Ісакчі та Західній Молдові? — *авт.*) (Conovici, Matei 1999, р. 102—105, 142). Розміщення в похованнях кам'яних плит — практика, яка «трапляється в деяких звичайних скіфських могилах» (Irimia 2005, р. 79) і яку «можна з достатньою мірою впевненості віднести... до стійких і значимих елементів скіфо-сарматської поховальної обрядовості» (Сініка 2002, с. 83). «Скіфські» накопичення стріл (у тому числі в жіночих та дитячих могилах), грудки вохри — ці знахідки дали додатковий привід говорити про вплив / присутність / інфільтрацію носіїв скіфської культури в регіоні і в цей період (Irimia 2005, р. 79). Синхронні комплекси з інгумаціями та кремаціями у Стелниці перемешувалися, і навіть якщо на якихось ділянках труположень було більше, специфічних критеріїв для вибору місця поховання чи уподобання в супровідному інвентарі не спостерігалось. Немає видимих підстав підозрювати якусь соціальну відокремленість або нерівність однієї з двох (?) груп людей, що мешкали в цьому районі та відрізнялися за обрядом похорон своїх родичів (Conovici, Matei 1999, р. 102—104). Напрошується думка про племінну (культурно-етнічну?) відмінність похованих у біритуальному могильнику.

Дослідники неодноразово звертали увагу на малу глибину (≈0,5 м) «пізньогальштатських» ґрунтових могил — деталь поховального обряду, яку, поряд з кам'яними плитками, вважають своєрідним хронокультурним індикатором для цієї групи пам'яток (Хахеу 2018, с. 568). У Стелниці глибина залягання більшості інгумованих останків від 0,20 до 0,80 м (в середньому ≈0,5 м), а гето-фракійське походження інгумованих, як в Ісакчі та Челік Дере, засвідчують лише знахідки ліпленої фракійської кераміки. Виходить, що в пізньоскіфський час «чужорідний» компонент інкорпорувався, але не розчинився остаточно у фракійському середовищі Нижнього Подунав'я і чітко простежується на північній, скіфській, стороні Істра в найбільш консервативній сфері культури — у поховальному обряді.

Проте співіснування двох традицій, мабуть, не пройшло безслідно (Babeș, Mirițoiu 2011). Так, Данченський могильник ще у 1990-ті рр. розглядали як вияв «якогось синкретичного, фракко-скіфського горизонту пам'яток у Бессарабії в пізньогальштатський час» (Бруяко, Ткачук 1994). При очевидній закономірності такого висновку⁵⁷ для регіону сумісного перебування різнокультурних племен, наявність у

55. <http://ran.cimec.ro/sel.asp?codlmi=CT-I-m-B-02683.02>.

56. Такі визначення (за розмірами скелета та інвентарем) не завжди збігаються з висновками антропологів (наприклад, поховання жінок зі зброєю в Західній Молдові).

57. Мабуть, яскравіший приклад синкретизму — це пам'ятка Пиржолтени (Ольховский 1978, с. 87): після кремації тіла на стороні урну типу «віланова» з кремованими останками поставили в яму зі стовповою (?) конструкцією і з глинобитно-дерев'яним перекриттям, яке потім було спалено (Лапушнян, Никулиця, Романовская 1974, с. 68—69; Лапушнян 1979, с. 55, рис. 15).

могильнику на березі річки Ішновець фракійських кремацій, близьких за часом скіфським інгумаціям, не обов'язково означає абсолютну синхронність⁵⁸ обох типів поховань. Однак у Данченах був, вірогідно, і період «накладання» двох культурних традицій; результатом «синтезу», на думку М. Бабеша та М. Мірішою, стала практика поетапного, або «подовженого», поховання, що поєднувала інгумацію з кремацією (*sépultures prolongées*) (Babeş, Mirițoiu 2011, p. 106, 148). Археологічним свідченням такої тривалої процедури є кремовані останки, які були зсіпані в прямокутні ями, що повністю співпадають з ямами для трупоположень.

Подібні комплекси виявлені у біритуальних могильниках від Бессарабії до Тиської рівнини (серед них Телиця, Мурігіул, Стелніка, Зімніча тощо), в районах передбачуваних міграцій / вторгнень / інфільтрації носіїв скіфської / скіфоїдної культури та їх сумісного проживання з автохтонним населенням, яке практикувало кремацію померлих (Vasiliev 1976, p. 81; Babeş, Mirițoiu 2011, p. 104—127). При загальній схожості «продовжані поховання» відображають неоднорідність «скіфського компонента» в регіонах: орієнтація ям з кремаціями залежала від характерної для того чи іншого некрополя орієнтації похованих за обрядом інгумації⁵⁹.

Отже, зауваження щодо пам'яток Бессарабії другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. (Ткачук 1999, с. 280—287) та археологічного комплексу Челік Дерє (Sirbu et al. 2013, p. 348) справедливі для всього Нижнього Подунав'я того ж (і пізнішого) часу. Було б невірним розглядати археологічні залишки в низині Істра виключно як ранньогетські, а не як спадок якоїсь складної соціальної структури, що інтегрувала представників не однієї етнічної спільноти⁶⁰.

За аналогією з Кавказом, Карпато-Дунайський регіон (і Нижнє Подунав'я як його частина⁶¹), де «*поєднуються ландшафти, багаті ресурси та різні засоби комунікації*», можна

58. Хоча М. Бабеш і М. Мірішою, безперечно, мають рацію: щоб підтвердити чи спростувати послідовність або синхронність появи інгумацій та кремацій у Данченах, необхідна повна публікація та детальний аналіз матеріалів могильника (Babeş, Mirițoiu 2011, p. 111, n. 38).

59. На опублікованому частково плані некрополя в Данченах поховальні ями і з тілопокладеннями і з однією або декількома кремаціями орієнтовані широтно (Лапушнян 1979, с. 53). У біритуальних некрополях Подунав'я тіла померлих клали здебільш головою на південь (рідше на північ), відповідно і могильні ями незалежно від обряду поховання орієнтовані меридіонально.

60. Періоди мирного співіснування у Нижньому Подунав'ї кочових та осілих соціумів (з останніх публікацій: Агульников 2021, с. 43—44) «дублюються» і в сарматську, і в наступні епохи.

61. Наочна ілюстрація — багатопарова пам'ятка біля с. Орлівка (Бруяко 2019).

назвати «етно-географічним перехрестям» — «*місцем зустрічі різних етнічних культур та зоною їх активної взаємодії*» (Тернавський 2009).

Воєнне протистояння гето-фракійців та скіфів, як і загалом осілих⁶² та кочівників, — явище, яке безсумнівно мало місце, але абсолютизувати його не варто. Взаємовідносини між номадичними і осілими соціумами не зводилися лише до підкорення кочівниками останнього, а були значно ширше по діапазону (прямий обмін, посередницькі послуги у міжрегіональній торгівлі, право на торгівлю, право проходу через землі, право на випас худоби, система данництва, найманство тощо) (Хазанов 2002, с. 31; Berzovan 2022, p. 231; 2023, p. 145). Це породжувало «*зв'язки нечуваної складності та сприяло у нормальній — мирній — ситуації ослабленню напруженості у відносинах між двома спільнотами*» (Дигар 1989, с. 40).

Підводячи підсумки, можна сказати, що для початкового етапу історії «Геродотової Скіфії» у Дунайсько-Дністровському межиріччі виділяються три групи археологічних пам'яток, які можна співвіднести зі скіфською культурою і таким чином окреслити «зони скіфського впливу».

1) У першій «зоні» (I група поховальних пам'яток), можливо, проходили караванні шляхи, що з'єднували Добруджу (еллінські центри Західного Понту) з хінтерландом (із Західно-Подільською групою та групою Феріджіле-Бирсешті?) та грецькими колоніями Північно-Західного Причорномор'я. Протягом VI (?) ст. до н. е. ці маршрути використовували та контролювали носії ранньоскіфської (?)⁶³ лісостепової культури; їх пересування марковані курганами з «пропалами». Формуватися торговельні каравани могли у «пропусковому пункті» — районі розташування археологічного комплексу Телиця-Челік Дерє. Якщо будівельники курганів «базувалися» на території сучасної Румунії, ця «скіфська» група могла залишити регіон внаслідок воєнної кампанії персів, розчинитися в гето-фракійському оточенні, або її поглинули «Геродотові скіфи», що перехопили ініціативу в Дунай-Дністровському межиріччі (див. пп. 2, 3).

62. Втім говорити про фракійців, як про виключно осілі племена, було б неправильно. Більш ніж ймовірно, що частина гето-фракійських та інших племен, які жили в гористих регіонах Фракії, Іллірії, Македонії, Греції, спеціалізувалася на традиційному для Балкан та Карпат мобільному скотарстві (культури типу Маті-Гласинац, Феріджіле-Бирсешті та ін.).

63. За концепцією К. К. Марченко, над Добруджею вже у першій половині VI ст. до н. е. було встановлено скіфський протекторат. Його «ініціатором» виступило угруповання східних кочівників, яке влаштувалося в VII ст. до н. е. в горах Мечин (Марченко 1993, с. 44—45; 2005, с. 111 сл.; про входження Добруджі до Старої Скіфії, див: Мелюкова 2001, с. 30).

2) Друга «зона» (III група поховальних пам'яток) тягнеться від Північної Добруджі і охоплює Сирето-Прутське межиріччя (приблизно до його середньої частини). З другої половини / кінця VI ст. до н. е. місце групи, яка зводила кургани з «пропалами», поступово зайняли нові (?) мешканці⁶⁴ цих земель — носії середньоскіфської культури (?). Завдяки греко-варварській торгівлі, контролю караванних та стратегічно важливих шляхів і комунікацій між Західним та Північним Причорномор'ям, між еллінським світом і племенами хінтерланду, поселення (колишній зимівник?) у долині річки Челік перетворилося на свого роду адміністративний центр цієї зони, подібний до Єлизаветинського городища у східному Причорномор'ї.

Відсутність з другої половини VII до кінця V ст. до н. е. поселення в Орлівці (Бруяко 2019, с. 250) — не тільки доказ вільного проникнення кочовиків через річковий рубіж на захід (Топаз 2021, с. 396, прим. 165), але й опосередкований аргумент для гіпотези про комплекс Челік Дере як форпост західної скіфської (?) групи, що була «куратором» переправи через Істр з боку Балкан і не боялася (?) загрози зі східного берега. Зважаючи на передбачувані для регіону посушливість клімату і холодні зими, район Ісакчі—Орлівки був, швидше за все, не єдиним зручним місцем, щоб перебраться на лівий берег⁶⁵. Цілком припустимо, що поселення та некрополь у Стельниці (≈3 км на північ від сучасного мосту Фетешті — Чернаводе) виникли поруч з переправою⁶⁶ через Істр,

яка функціонувала на той час (лише в сезон межени?).

З середини V — початку IV ст. до н. е. друга зона поширюється на південний захід, вздовж русла Дунаю, та охоплює обидва береги нижньої течії ріки; у Сирето-Прутському лісостепу зростає кількість поселень та могильників гетської культури (Berzovan, Simalsik, Kovács 2020; Berzovan 2023). Верхній хронологічний рубіж другої «культурної зони» — перші десятиліття III ст. до н. е.

3) Нижнє Подністров'я (II група поховальних пам'яток) — від узбережжя верхів'їв Дністровського лиману до кордону із сучасним лісостепом; з другої чверті — середини V ст. до н. е. «інтереси» номадів змістилися вниз, на південь степу, та поширилися до Дунаю (Кубей, Червоний Яр) (Островерхов, Редина 2013, с. 380—382), у Буджаку з'явився такий комплекс як арцизький (Алексеева и др. 1997). «Розвантаження» півдня лісостепоного Подністров'я синхронізується із компенсаторним процесом «завантаження»: приблизно в той же час розпочалося освоєння цієї зони фрако-гетами.

Наприкінці V ст. до н. е. чергова кочівницька хвиля зі сходу призвела до збільшення кількості жителів у регіоні та повторної (?) появи курганів з кремаціями (ймовірно, за рахунок вихідців із середньодніпровського Правобережжя). Приплив кочовиків на тлі зростання зволоженості та пом'якшення температурного режиму зумовив «широтне» освоєння Дністро-Дунайського степу. Номади «відірвалися» від басейнів великих рік, і кочівницькі пам'ятки (могильники, стійбища, поселення) з'явилися вздовж русел малих річок Бессарабії (Островерхов, Редина 2013, с. 375, рис. 89, с. 381—382). Витягнуті у меридіональному напрямку малі річки впадають безпосередньо у Чорне море; їх гідрологічний режим (на відміну від Дунаю і Дністра, що перетинають степовий коридор транзитом) повністю визначають місцеві фізико-географічні — в першу чергу кліматичні⁶⁷ — чинники. Протягом усієї скіфської доби землі Буджаку (включаючи приморську смугу) були заселені та активно використовувалися скотарями-номадами тільки у період другої половини / кінця V — початку III ст. до н. е.

Відтік кочовиків у степ «розвантажив» придністровські землі, на хорі грецьких полісів

64. Автори монографії «Дубоссарские курганы» вважають помилковим об'єднання в один комплекс амфори та тілопокладення дитини в кургані у с. Чульниця (Кетрару и др. 2014, с. 185, прим. 19). Через неодноразові вторгнення в насип важко встановити, наскільки виправдана критика. З огляду на передбачуване «лісостепове походження» будівельників кургану, на користь думки румунських колег (Marinescu-Bâlcu, Rența, Matei, 2000, р. 152, 153) свідчить поза похованого: південна орієнтація, характерна для синхронних могильників лісостепоного Подніпров'я. Втім, не можна ігнорувати, що відстань від Чульниці до Стельники ≈50 км: поховання в більш ранній насип могли зробити люди другої «скіфської зони», які теж клали померлих головою на південь.

65. У 1834 р. через надзвичайну посуху, яка тривала все літо, на Дунаї відкрилися броди біля Залізних Воріт, у Калафата та в інших місцях. Влітку 2022 р. через аномальну спеку рівень води в Дунаї критично знизився не тільки у верхів'ях, але і в пониззі ріки — Прахово (Сербія), Зимнича (Румунія); на кількох ділянках ріка стала непридатною для судноплавства; в Румунії було припинено забір води для зрошення.

66. У Черноводе — правобережному vis-a-vis Стельники — відкрито ґрунтовий некрополь V ст. до н. е. з кремаціями, в якому, як і у Стельниці, виявлені шпильки з головками у формі пропелера (Măndescu 2010, р. 53—54, N 120).

67. Ці райони завжди страждали від посух та періодично стикалися з проблемою критичної нестачі вологи. Як і в давнину, сьогодні одна з найнагальніших проблем Одеського регіону — пересихання малих річок Бессарабії, вода в їхніх руслах буває лише у весняний чи осінній періоди, влітку річки пересихають. Поряд з антропогенним фактором, не менш важливою причиною екологічної катастрофи, що назріває, вчені називають зміну клімату: в перспективі нас очікує повернення до скіфських часів — до пасовищного тваринництва, за умови, що пасовища збережуться.

відродилося життя, яке завмерло на початку другої чверті /третьої V ст. до н. е. У наступному столітті територія сільськогосподарської округи еллінських центрів та кількість поселень на хорі досягли максимуму, почасти також через покращення природних умов⁶⁸. У першій третині III ст. до н. е. спостерігався зворотний процес: згорнулася хора полісів, кількість археологічних свідчень цього часу у степу різко скоротилася.

Формування та зникнення першої зони можна віднести на рахунок зовнішніх по відношенню до всього Північного Причорномор'я чинників (кочівницькі хвилі зі сходу, похід Дарія та ін.), що зіграли певну роль і в «життєдіяльності» другої та третьої зон. Однак конфігурація останніх, зростання кількості їх мешканців (= зростання кількості пам'яток), динаміка переміщень масиву пам'яток середньо- і пізньоскіфського часу всередині регіону значною мірою залежали від природних явищ (Андрух 2000, с. 71—72, прим. 61), що впливали на ресурсну базу скотарства і, як наслідок, на маршрути та дальність сезонних перекочувань⁶⁹.

Навряд чи всі дослідники беззастережно погодяться з прямою кореляцією просторового розподілу та локалізації археологічних пам'яток зі змінами погодно-кліматичних умов палеосередовища, але ця версія більш за інші відповідає реаліям.

«У палеоекології та палеокліматології Причорномор'я», ймовірно, слід шукати причини «очевидної порівняльної рідкості скіфського населення в причорноморському степу в середині VII — середині V ст. до н. е.» (Ольховський 1991, с. 181). Кліматична версія пояснює «археологічну чистоту» для того ж часу ще одного «майже ідеального місця для кочівель» (Бруяко 2005, с. 196) — Береганського степу. Незважаючи на метакронність локальних проявів «центральної» кліматичної тенденції, в Буджаку та сусідньому Берегані ці процеси збігалися⁷⁰, з

68. Степ — зона ризикованого землеробства; мінімізація ризиків і врожайність навіть у сучасних умовах, а тим більше в умовах примітивного землеробства цілком і повністю залежать від річної кількості опадів. В посушливих степах ефективність землеробства та площа полів — величини непостійні, які змінюються майже щорічно зі зміною рівня зволоження.

69. Подібне «зонування» простежується також в епоху бронзи, що пояснюють проникненням у Карпато-Дунайський регіон племен скотарів — носіїв ямної культури — та їх контактами з місцевими племенами (Іванова 2011, с. 170—173). Поява та поетапне розселення на заході Великого Степу кочовиків скіфського періоду загалом «копіювали» племена сарматської культури.

70. Територія Румунії ділиться на кілька кліматичних провінцій, які зазнають вплив морів або великих просторів суші. На сході, у Молдавії та Мунтенії, найбільше позначається вплив погодно-кліматичних процесів у степах України.

однією поправкою: враховуючи місцеву специфіку, у східній Валахії зими були ще холоднішими, а літа — посушливішими (Vulpe 2012, р. 65, note 43). Можливо тому у Береган на той період не прагнули ні скіфи, ні мешканці так званого іллірійського анклаву⁷¹; і сьогодні Береганський степ — найбільш негостинний регіон Румунії.

Очевидно, Д. Мендеску має рацію: для VII—VI ст. до н. е. слова Геродота про безлюдність областей за Істром слід розуміти не як фігуру мови, а майже буквально. Відхід жителів рівнин в гірські райони, що фіксується археологічно, міг бути детермінований кліматичними змінами, які призвели, як це було в епоху бронзи, до зміни економічної моделі і зміщення акценту в господарстві на скотарство (Vulpe 2012, р. 65—66, note 43; Măndescu 2017, р. 120).

У холодний і посушливий період сприятливіші, ніж у степу, умови для життя нерідко складаються в передгір'ях (культура Феріджіле-Бирсепті), горах і міжгірських улоговинах (група Чіумбруд та ін.), де середньорічні температура, кількість опадів варіюють залежно від висоти, експозиції схилу щодо сторін світу та панівних вітрів. Завдяки температурній інверсії, на гірських схилах взимку формуються «оази» з вищою, ніж у долинах чи на вершинах, температурою повітря тощо.

С. В. Полін вважає, що саме кліматичні зміни породили «кризу III ст. до н. е.» (Полин 1992, с. 100—114; про комплекс екологічних проблем у III ст. до н. е. див.: Гаврилюк 1999, с. 307—315). Його опонент І. В. Бруяко резонно зауважив, що «геохронологічна амплітуда природно-кліматичних, ландшафтних змін несумісна з часовими рамками конкретних історичних подій» (Бруяко, Секерская 2016, с. 62). Але, навіть за безперечної комплексності причин дестабілізації у регіоні в III ст. до н. е., деклароване І. В. Бруяко повне ігнорування «кліматичної версії» (Бруяко, Секерская 2016, с. 29) кризи III ст. не виправдано. Адже йдеться не про конкретну історичну подію, не про раптову загибель⁷² Великої Скіфії, а про повторне знелюднення степу = звуження ареалу скіфської культури. Як і в початковий період «Геродотової Скіфії», археоло-

71. Хоча до кургану в Чульніці додався насип у Платонештах, говорити про Береганський степ як місце регулярних кочівель в VII—VI ст. до н. е. поки що немає достатніх підстав.

72. Чи доречне вживання слова «загибель»? При ворожому вторгненні в регіон першими під удар потрапляли не кочові скотарі (як правило, вони уникали «лобового» зіткнення і поверталися на свої землі після відходу військ противника), а жителі сільськогосподарської території грецьких полісів. У Північно-Західному Причорномор'ї масові руйнації на поселеннях хори не простежуються.

гічні знахідки III—II ст. до н. е. у степах Північно-Західного Причорномор'я доволі рідкісні. Депопуляція регіонів проживання мобільних скотарів через скорочення площ пасовищ (зокрема і з природних причин) звичайне явище.

Склад травостою, його продуктивність, наявність та якість водопоїв залежать від ступеня зволоженості клімату. Висушування клімату змушувало степовиків залишати дрібні річки і озера, що пересихають, і йти в долини основних водних артерій. Буде помилкою говорити про континуїтет (тобто безпосередню спадковість та продовження культурних традицій попереднього періоду) скіфської культури в III—II ст. до н. е. в Дунай-Дністровському міжріччі. Але слід зазначити, що, як і в другій половині VI — на початку V ст. до н. е., одним із «скіфських осередків» Північного Причорномор'я в III ст. до н. е. знов стала північна частина Нижнього Подністров'я (Тельнов, Четвериков, Синика 2016).

Висновок. Отже, у другій половині / наприкінці VI ст. до н. е. у Дунай-Дністровське межиріччя прийшли кочові племена, які античні автори називали «скіфами». У дослідженнях нерідко акцентується воєнізованість кочовиків, конфронтаційна модель їх взаємин із осілими соціумами, а розрізнені маленькі групи поховань скіфської культури трактується, передусім, як матеріальні сліди військових сутичок, набігів тощо. Однак для рухливих скотарів головним джерелом засобів існування були все ж таки не війна та пограбування, а розведення худоби. Прагнення зберегти поголів'я у буквальному сенсі годувальників часто було вирішальною мотивацією дальності кочування, вибору маршрутів та районів випасу. Тому внутрішні (у межах Дунай-Дністровського міжріччя) міграції і, як наслідок, «перекочування» масиву пам'яток скіфської культури, розширення та стиснення їхнього ареалу, «розсіювання» поховань по великій території — ланцюжок цих змін був зумовлений не лише воєнно-політичними подіями, а й господарсько-культурним типом населення, яке залишило ці пам'ятки. Якщо неодноразові міграційні хвилі кочовиків з віддалених регіонів були викликані комплексом причин (зокрема у другій половині VI ст. до н. е. — активністю персів в Азії), то меридіональне та широтне розселення номадів всередині одного регіону більш залежало від природних факторів, причому не обов'язково глобального характеру.

«Кочове скотарство — великий поглинач простору» (Дигар 1989, с. 40). Чіткі «кордони» номади встановлювали не з осілими землеробами (вони, як правило, поступалися кочівникам у військовому відношенні), а з іншими мобільними скотарями регіону (Головнєв 2013, с. 126): розмежовувалися пасовищні угіддя,

обговорювалися напрямки перекочування та торговельні зв'язки (тривалість і дальність кочування могла бути пов'язана з участю в транзитній торгівлі). В аналізований період у Дунай-Дністровському міжріччі мешкали дві (?) групи носіїв середньоскіфської культури. Територією проживання західної групи були землі від Північної Добруджі приблизно до середини Сірего-Прутського міжріччя; східної — землі Подністров'я від південної межі лісостепу вниз Дністром та його притоками. Імовірним кордоном, який розділяв «сфери впливу» цих груп, був Прут. Згідно з територіальним поділом, «ділилися» і грецькі центри, з якими вибудовувалися стосунки. Зоною активних контактів із осілим населенням були райони літніх та зимових пасовищ; відповідно поховання кочівників могли з'являтися вздовж караванних доріг, маршрутів перекочувань, у місцях зимівель та літників.

Post Scriptum. При схожості матеріальної культури чи можна з упевненістю говорити про всі ці пам'ятки як пам'ятки етнічних скіфів? Дослідники відмічають труднощі визначення «стартової» території міграцій, різноспрямованість руху і різноманітність маршрутів, якими мігранти могли проникати до Північного Причорномор'я. При масових міграціях у кочовий потік залучалися представники різних етнічних утворень та різних господарсько-культурних типів (не обов'язково кочових), що визначило за певної одноманітності речового комплексу неоднорідність поховального обряду на території так званої Великої Скіфії. Часто донором був кавказький регіон, через який проходили майже всі кочові народи давнини. Зв'язки з культурами Кавказу простежуються у гальштатських пам'ятках лівобережного Дунаю (Бруяко 2017, с. 325); на Кавказі, на думку археологів, потрібно шукати витоки характерних для культури Векерзуг сокир (Козубова, Хорват 2018) тощо. Паралелі ґрунтовим комплексам «Дунайської Скіфії» (можливо, й похованням в Джурджулешть, див.: Levitki, Naheu 2011) простежується також на Північному Кавказі, найбільш за все — в ґрунтовому могильнику (ідентифікується як меотський) архаїчного часу в Келермесі (невелика глибина, південна орієнтація, зброя і плоскі камені в похованнях жінок та чоловіків⁷³) (Галаніна 1985, с. 159—161).

73. Кам'яні плити (їх визначають як плити-терочники) знайдено в комплексах VII—VI ст. до н. е. могильників Нартан та Новозаведене II; трапляються вони і в пізніший період — у могильнику Нартан 2, Новозаведене III. Як написали автори розкопок останньої пам'ятки: «Присутність плит-терочників у статусних військових похованнях потребує пояснення, але їхній ритуальний характер очевидний» (Канторович, Маслов 2017, с. 115).

ЛІТЕРАТУРА

- Агульников, С. 2021. Комрат-ХV — новое поселение античного периода в Буджакской степи. *Стародавнє Причорномор'я*, XIII, с. 37-44.
- Агульников, С., Сава, Е. 2004. *Исследования курганов на Левобережье Днестра*. Кишинэу: СЕР USM.
- Александровский, А. Л., Александровская, Е. И. 2005. *Эволюция почв и географическая среда*. Москва: Наука.
- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Алексеев, А. Ю. 2013. «Центростремительная» и «центробежная» хронология скифских древностей Северного Причерноморья. *Боспорский феномен: Греки и варвары на Евразийском перекрестке*, с. 349-352.
- Алексеева, И. Л., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1997. Скифское погребение у г. Арциз. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобруцкий археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Тирасполь: ПГУ, с. 48-55.
- Андрух, С. И. 1995. *Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н. э. (этно-политический аспект)*. Запорожье: Днепровский металлург.
- Андрух, С. И. 2000. «...Смешанные с фракийцами скифы» (Apol. Rhod. IV. 320). *Вестник древней истории*, 3, с. 63-73.
- Артамонов, М. И. 1974. *Киммерийцы и скифы*. Ленинград: ЛГУ.
- Бабенко, Л. І. 2003. Культ вогню у поховальному обряді Пісочинського курганного могильника. В: *Восьмі Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду*. Харків, с. 17-19.
- Базарбаева, Г. А., Джумабекова, Г. С. 2019. К вопросу о статусе женщин в культуре населения Казахстана сакского времени (по материалам из Восточного Приаралья). *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 20-28.
- Берсенева, Н. А. 2010. Погребальные памятники саргатской культуры Среднего Прииртышья: гендерный анализ. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 43 (3), с. 74-83.
- Берсенева, Н. А. 2011. Женские погребения с оружием: реалии жизни или отражение социальной идентичности? *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 1 (14), с. 72-79.
- Бокий, Н. М. 1974. Скифский курган у с. Медеро-во. *Советская археология*, 4, с. 264-271.
- Болтрик, Ю. В. 2000. Основной торговый путь Ольвии в Днепровское лесостепное Правобережье. *Российская археология*, 1, 2000, с. 121-130.
- Борзая, И. А., Манзура, И. В., Левицкий, О. Г. 1983. Коржевские курганы. *Археологические исследования в Молдавии в 1979—1980 гг.* Кишинев: Штиинца, с. 3-27.
- Бруяко, И. В. 1993. Северо-Западное Причерноморье в VII—V вв. до н. э. Начало колонизации Нижнего Поднестровья. *Античный мир и археология*, 9, с. 60-79.
- Бруяко, И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе (X—V вв. до Р. Х.)*. Кишинев: Высшая Антропологическая Школа.
- Бруяко, И. В. 2017. Коллекция псалиев предскифского времени из Карталя. *Stratum plus*, 3, с. 311-327.
- Бруяко, И. В. 2019. Феномен Карталя: динамика смысла. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 14, с. 245-260.
- Бруяко, И. В., Секерская, Е. П. 2016. *Очерки экономики населения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху*. Одесса: Ирбис.
- Бруяко, И. В., Ткачук, М. Е. 1994. Бессарабия VII—I вв. до Р. Х. Цикл кросскультурных диалогов. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов конференции, посвященной 95-летию проф. Б. Н. Гракова*. П. Запорожье: ЗГУ, с. 27-31.
- Быкова, В. А. 2007. *Природные условия и их роль в жизни скифского общества в Юго-Восточном Алтае*. Автореферат диссертации канд. геогр. наук. Барнаул: Горно-Алтайский государственный университет.
- Виноградов, Ю. А. 2009. Миграции кочевников Евразии и некоторые особенности исторического развития Боспора Киммерийского. *Боспорские исследования*, XXII, с. 5-90.
- Виноградов, Ю. Г. 1980. Перстень царя Скила. Политическая и династическая история скифов первой половины V в. до н. э. *Советская археология*, 3, с. 92-109.
- Виноградов, Ю. Г. 1989. *Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.* Москва: Наука.
- Володин, С. А. 2018. Погребения с кремациями скифской эпохи на территории Среднего Подонья. *Краткие сообщения ИА РАН*, 250, с. 229-242.
- Галанина, Л. К. 1985. К проблеме взаимоотношений скифов с меотами (по данным новых раскопок Келермесского курганного могильника). *Советская археология*, 3, с. 156-167.
- Гаврилюк, Н. А. 2013. *Экономика Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев: О. Филук.
- Гаврилюк, Н. А., Черных, Л. А. 1990. Курган у с. Васильевка Запорожской области. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, I, с. 91-101.
- Головнёв, А. В. 2013. Этничность и мобильность. В: Мосин, В. С., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Этничность в археологии или археология этничности?* Челябинск: Рифей, с. 115-135.
- Гребенников, С. Ю. 2008. *Киммерийцы и скифы степного Побужья*. Николаев: ИА НАН Украины.
- Гречко Д. С. 2010. Курганы конца VI — середины V вв. до н. э. Нижнего Побужья: греки или скифы? *Древности*, 9, с. 116-135.
- Гречко, Д. 2010а. Некоторые вопросы изучения архаического некрополя Ольвии Понтийской. *Revista arheologică*, VI, 2, с. 44-57.
- Гречко, Д. 2016. Классическая Скифия: начало (последние десятилетия VI — первая четверть V в. до н. э.). *Revista arheologică*, VI, 2, с. 145-168.
- Григорьев, В. П., Скорый, С. А. 2011. Скифские курганы у с. Вишнополь на юге Днепровской Правобережной Лесостепи. *Stratum plus*, 3, с. 175-212.
- Гудкова, А. В. 1978. Раскопки курганов у с. Червоный Яр на Нижнем Подунавье. В: Карышковский, П. О. (ред.). *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 182-193.
- Гудкова, А. В., Добролюбовский, А. О., Тоцев, Г. Н., Фокеев, М. М. 1982. *Отчёт о работе Измаильской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1981 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1981/1.
- Гуцал, А. Ф. 2018. Дерев'яні склепи ранньоскіфського часу в курганах Середнього Подністров'я. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 51-63.

- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, А. Д. 2012. Новые исследования курганов скифского времени на западе восточноевропейской лесостепи. В: Бисембаев, А. А. (ред.). «Кадырбаевские чтения — 2012». Материалы III Международной научной конференции. Актобе: Актюбинский областной центр истории, этнографии и археологии, с. 141-153.
- Дараган, М. Н. 2017. О формировании скифских колчанных наборов второй половины VI в. до н. э. *Stratum plus*, 3, с. 51-111.
- Дергачев, В. А. 1981. Раскопки в Данчанах и некоторые вопросы изучения памятников позднего Триполья и катакомбной культуры. *Археологические исследования в Молдавии в 1974—1976 гг.*, с. 35-45.
- Дигар, Ж.-П. 1989. Отношения между кочевниками и оседлыми племенами на Среднем Востоке. В: Массон, В. М. (ред.). *Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций*. Алма-Ата: Наука, с. 33-54.
- Иванова, С. В. 2010. Торговые пути и миграции в Юго-Восточной Европе в раннем бронзовом веке. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 11, с. 163-253.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—VI вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.
- Канторович, А. Р., Маслов, В. Е. 2017. Могильник Новозаведенное-III как свидетельство пребывания скифов в Центральном Предкавказье в конце V — IV в. до н. э. *Журнал Исторического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова*, 8: Исторические исследования, с. 107-139.
- Кетрару, Н. А., Серова, Н. Л. 1992. Исследование курганов в Дубоссарском районе. *Археологические исследования в Молдавии в 1986 г.*, с. 141-171.
- Кетрару, Н. А., Четвериков, И. А. 2003—2004. Курганы скифского времени у г. Дубоссары (публикация материалов раскопок 1980—1987 гг.). *Stratum plus*, 3, с. 77-197.
- Кетрару, Н. А., Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2014. *Дубоссарские курганы*. Тирасполь: Stratum plus.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
- Козубова А., Хорват В. 2018. Железные боевые топоры из могильника векерзугской культуры г. Эгер-Надь Эгед (Eger-Nagy Eged). В: Дударев С. Л. (ред.). *II Виноградовские чтения: Материалы международной научно-практической конференции (Армавир, 7 Апреля 2018 г.)*. Армавир: Дизайн студия Б, с. 210-215.
- Крижицкий, С. Д. 2001. Ольвия і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протекторат». *Археологія*, 2, с. 21-36.
- Кубарев, В. Д. 1987. *Курганы Уландрыка*. Новосибирск: Наука.
- Лапушнян, В. Л. 1979. *Ранние фракийцы X — начала IV в. до н. э. в лесостепной Молдавии*. Кишинев: Штиинца.
- Лапушнян, В. Л., Никулицэ, И. Т., Романовская, М. А. 1974. Памятники раннего железного века. *Археологическая карта Молдавской ССР*, 4, с. 33-73.
- Левинский, А. Н. 2010. История гетов в лесостепи Юго-Восточной Европы (конец VI — вторая половина IV вв. до н. э.). *Stratum plus*, 3, с. 15-127.
- Манцевич, А. 1958. Серебряный сосуд Мастоугинского кургана. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9, с. 315-333.
- Марков, Г. Е. 1981. Скотоводческое хозяйство и кочевничество. Дефиниции и терминология. *Советская этнография*, 4, с. 83-94.
- Марченко, К. К. 1993. К вопросу о протекторате скифов в Северо-Западном Причерноморье V в. до н. э. *Петербургский археологический вестник*, 7, с. 43-48.
- Марченко, К. К. (ред.). 2005. *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Марченко, Ю. В. 2015. Обряд кремации в погребениях скифского времени могильника Нартан. *Археологические вести*, 21, с. 88-103.
- Маслов, В. Е. 2011. К вопросу о происхождении курганов с «шатровым» перекрытием на Северном Кавказе. В: *Материалы Круглого стола «Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии»: Санкт-Петербург, 23—24 июня 2011 г.* Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 49-53.
- Мелюкова, А. И. 1979. *Скифия и фракийский мир*. Москва: Наука.
- Мелюкова, А. И. 2001. Новые данные о скифах в Добрудже (к вопросу о «Старой Скифии» Геродота). *Российская археология*, 4, с. 20-32.
- Могилов, А. 2010. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века. *Revista arheologică*, V, 1, с. 98-129.
- Могилов, А. Д. 2020. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratum plus*, 3, с. 129-170.
- Мышкин, В. Н. 2010. О субкультуре элиты кочевников Самаро-Уральского региона в VI—V веках до нашей эры. *Нижеволжский археологический вестник*, 11, с. 92-112.
- Носова, Л. В. 2009. Импорт изделий или «импорт» традиций (в связи с новыми находками «иллирийских булавок» в Северо-Западном Причерноморье). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 9, с. 103-146.
- Носова, Л. В. 2011. «Греческое» и «варварское» в Северо-Западном Причерноморье в «переходный» период (в связи с исследованием погребений конца VI — первой половины V вв. до н. э. у с. Маяки). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 150-192.
- Ольховский, В. С. 1978. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным. *Советская археология*, 4, с. 83-97.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.
- Ольховский, В. С. 1997. Скифская триада. *Материалы и исследования по археологии России*, 1, с. 85-96.
- Ольховский, В. С., Шилов, Ю. А. 1995. Скифский погребально-культовый комплекс кургана Цыганка. *Российская археология*, 4, с. 103-113.
- Островерхов, А. С., Редина, Е. Ф. 2013. Скифские древности. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: СМІЛ, с. 374-417.
- Парцингер, Г. 1998. Степные кочевники на востоке Центральной Европы. Находки и памятники в свете сравнительной археологии. *Вестник древней истории*, 2, с. 104-114.
- Петренко, В., Кайзер, Э. 2011. Комплексный памятник Маяки: новые изотопные даты и вопросы

хронологии наличных культур. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 31-61.

Плетнева, С. А. 1982. *Кочевники средневековья*. Москва: Наука.

Полин, С. И. 1994. О походе Дария в Причерноморскую Скифию. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА НАН Украины.

Синика, В. С. 2002. Ритуальная плита как элемент скифской погребальной обрядности (по материалам курганных памятников Северо-Западного Причерноморья). В: Копылов, В. П. (ред.). *Международные отношения в бассейне Чёрного моря в древности и средние века. Материалы X международной научной конференции*. Ростов-на-Дону: Ростовский педагогический университет, с. 85-87.

Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П., Тапи, Е. Ф. 2024. Скифский курган второй половины VI в. до н. э. на левобережье Нижнего Днестра. *Stratum plus*, 3, с. 245-255.

Скорый С. А. 2006. Ранние скифы в Добрудже: историография проблемы и археологические реалии. *Материалы и исследования по археологии России*, 7, с. 140-171.

Смирнова, Г. И. 1999. Еще раз о серой кружалной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 34, с. 44-57.

Субботин, Л. В., Островерхов, А. С., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1992. *Скифские древности Днестро-Дунайского междуречья*. Киев.

Суничук, Е. Ф. 1985. Скифский могильник Чауш в низовьях Дуная. В: Ванчугов, В. П., Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 38-45.

Таиров, А. Д. 2003. *Изменения климата степей и лесостепей Центральной Евразии во II—I тыс. до н. э. Материалы к историческим реконструкциям*. Челябинск: Рифей.

Таиров, А. Д. 2013. Археологические источники по реконструкции древних торговых коммуникаций в урало-казахстанских степях. В: *Наука ЮУрГУ: материалы 65-й научной конференции. Секции социально-гуманитарных наук: в 2-х т.* 1. Челябинск: ЮУрГУ, с. 211-214.

Тельнов, Н. П., Синика, В. С. 2013. Гетское погребение на левобережье Днестра и некоторые проблемы фракийского погребального обряда. *Tyragetia*, VII, 1, с. 297-309.

Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.

Тернавский, Н. А. 2009. Взаимодействие этнических культур Кавказа и встречно-обратное движение народов. В: *Сборник материалов IX международной конференции «Ф. А. Щербина, казачество и народы Северного Кавказа: история и современность»*. Краснодар: ИМСИТ, с. 42-48.

Ткачук, М. Е. 1999. Гетика, которую мы потеряли (из антологии хронологических разрывов). *Stratum plus*, 3, с. 274-304.

Топал, Д. А. 2018. Состав вооружения и возможности культурной группировки (на материалах скифского времени Карпато-Подунавья). В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Кишинёв; Тирасполь: Stratum plus, с. 165-194.

Топал, Д. 2019. Погребение из Пыржолтен и воинское снаряжение финала среднескифского перио-

да Карпато-Подунавья. In: Zancosi, A., Bat, M. (eds.). *Contribuții la preistoria și istoria antică a spațiului carpato-danubiano-pontic. In honorem professoris Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis*. Chișinău: Cartdidact, с. 207-228.

Топал Д. А. 2020. Необычный контекст парадных акинаков Евразии. *Stratum plus*, 3, с. 211-222.

Топал, Д. 2021а. *Акинак на западе скифского мира*. Кишинэу: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

Топал, Д. А. 2021b. Однолезвийное оружие скифского облика Трансильвании и Альфельда. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 183-196.

Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов: основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей*. Москва: Наука.

Хазанов, А. М. 2002а. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе. В: Крадин, Н. Н., Бондаренко, Д. М. (ред.). *Кочевая альтернатива социальной эволюции*. Москва: Институт Африки РАН, с. 27-42.

Хазанов А. М. 2002b. *Кочевники и внешний мир*. Изд. 3-е, доп. Алматы: Дайк-Пресс.

Хахее, В. 2018. К вопросу о погребальном обряде позднелевостатского времени Днестровско-Карпатского региона (конец VII — V вв. до н. э.). *Стародавие Причерноморья*, XII, с. 566-572.

Хорват, В. 2016. Памятники скифской эпохи Венгрии. В: Калыш А. Б. (ред.). *VIII Оразбаевские чтения: Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования*. Алматы: □аза□ университета, с. 191-197.

Хохоровски, Я. 2013. Скифы и Средняя Европа — историческая интерпретация археологической действительности. *Вестник Томского государственного университета. История*, 3 (23), с. 57-73.

Хохоровски, Я. 2017. Кавказ и Карпатский бассейн в раннем железном веке (проблема происхождения сигиннов). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 228-244.

Хохоровски, Я. 2019. На далеких окраинах античного мира: гипербореицы Центральной Европы. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 197-254.

Четвериков, И. А. 1997. Об одной группе населения Скифии (по материалам Дубоссарского курганного могильника). В: Охотников, С. Б. (ред.). *Никоний и античный мир Северного Причерноморья. Сборник научных статей международной археологической конференции*. Одесса: Ветак, с. 192-193.

Швебс, Г. И., Амброз, Ю. А. (ред.). *Природа Одесской области. Ресурсы, их рациональное использование и охрана*. Киев; Одесса: Вища школа.

Шнирельман, В. А. 2013. Этничность в археологии — реальность или фантом? В: Мосин, В. С., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Этничность в археологии или археология этничности?* Челябинск: Рифей, с. 48-74.

Шульга, П. И. 2015. *Скотоводы Горного Алтая в скифское время (по материалам поселений)*. Новосибирск: НГУ.

Шульга, П. И., Уманский, А. П., Могильников, В. А. 2009. *Новотроицкий некрополь*. Барнаул: Алтайский университет.

Яблонский, Л. Т. 1986. К этногенезу населения Северной Туркмении (могильник раннесакского времени Сакар-чага 3). *Советская этнография*, 5, с. 45-54.

Яценко, С. А. 2018. Возможности анализа планиграфии малых сарматских некрополей. *Труды ИИМК РАН*, 47, с. 224-231.

- Babeș, M., Mirițoiu, N. 2011. Practici funerare birituale prelungite în spațiul carpato-dunărean în secolele V—III a. Chr. *Arheologia Moldovei*, XXXIV, p. 103-149.
- Berzovan, A. 2016. Akinakai. Pumnale, spade și săbii în spațiul est-carpatic al României (sec. VII — V î. Hr.). *Acta Musei Porolissensis*, XXXVIII, p. 139-162.
- Berzovan, A. 2022. *At the Borders of the Great Steppe. Late Iron Age hillforts between the Eastern Carpathians and Prut (5th—3rd centuries BC)*. Cluj-Napoca: Mega.
- Berzovan, A. 2023. Early Late Iron Age hillforts in the East Carpathian regions of Romania. Trade and connectivity with neighboring areas. In: Aparaschivei, D., Berzovan, A. (eds.). *Studia archaeologica et linguistica: miscellanea in honorem annos LXXV peragentis professoris Adriani Poruciu oblata*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, p. 135-160.
- Berzovan, A., Simalcsik, A., Kovács, A. 2020. The Iron Age necropolis of Strahotin-Ponoare, Dângeni commune, Botoșani County (5th—4th century BC). *Mousaios*, XXIII, Buzău, p. 55-102.
- Buzdugan, C. 1980. Riturile funerare ale comunităților hallstattiene târzii din Moldova. *Acta Moldaviae Meridionalis*, II, p. 51-60.
- Conovici, N., Matei, G. 1999. Necropola getică de la Stelnică — Grădiștea Mare (jud. Ialomița) Raport general pentru anii 1987—1996. *Materiale și cercetări arheologice*, I, p. 99-144.
- Cristescu, C., Bărbat, I. A. 2020. Funerary Rites and Rituals in Southwestern Transylvania at the End of the Early Iron Age. In: Teleagă, E. (ed.). *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*. Rhaden: Leidorf, p. 309-336.
- Damyantov, M. 2020. West Pontic Greek Burial Customs in Archaic and Early Classical Times. In: Teleagă, E. (Hrsg.). *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau: Ergebnisse des UEFISCDI-Projektes «Bestattungswesen und Bestattungssitten der Späthallstattzeit an der unteren Donau»: Internationale Tagung vom 30.11.—2.12.2017*. Rhaden: Leidorf, p. 273-289.
- Florescu, A., Florescu, M. 2005. *Cetățile traco-getice din secolele VI—III a. Chr. de la Stâncești (jud. Botoșani)*. Târgoviște: Cetatea de Scaun.
- Huband, S., McCracken, D. I., Mertens, A. 2010. Long and short-distance transhumant pastoralism in Romania: past and present drivers of change. *Pastoralism*, 1 (1), p. 55-71.
- Iconomu, C. 2000—2001. Noi date arheologice despre județul Vaslui rezultate dintr-o donație. *Arheologia Moldovei*, XXIII—XXIV, p. 273-288.
- Iconomu, C. 2006. Un mormânt de la sfârșitul primei epoci a fierului de la Pocreaca-Iași. *Arheologia Moldovei*, XXIX, p. 57-65.
- Iconomu, C. 2010. Două akinakai descoperite la Cozia, județul Iași. *Arheologia Moldovei*, XXXIII, p. 115-123.
- Ignat, M. 2004. Un aspect particulier du Hallstatt récent a l'Est des Carpathes. In: Niculiță, I., Zancoci, A., Băț, M. (eds.). *Tracians and Circumpontic World. Proceedings of the IXth International Congress of Tracology*. II. Chișinău: Cartdidact, p. 5-12.
- Irimia, M. 2005. Cu privire la raporturile dintre sciți, geți și coloniile grecești la Dunărea de Jos în secolele VI—IV a. Chr. *Revista română de studii eurasiatice*, I (1), p. 51-93.
- Kemenczei, T. 1986. Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. *Folia Archaeologica*, 37, S. 117-136.
- Levițki, O., Haheu, V. 2011. Necropola hallstattiană târzie de la Giurgiulești în contextul cultural-istoric de la Dunărea de Jos. *Revista Arheologică*, VII, 1—2, p. 55-71.
- Makhortykh, S. V. 2019. Concerning the problem of identifying the Scythian centers of power in Eastern Europe in the 7th—6th centuries BC. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 74-79.
- Măndescu, D. 2003. Capetele de ac în formă de elice. *Danubius*, 21, p. 7-14.
- Măndescu, D. 2010. *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V—III a. Chr.) între Carpați, Nistru și Balcani*. Brăila: Istros.
- Măndescu, D. 2017. Intercultural contacts at the end of Early Iron Age in the northern periphery of the Thracian world. In: Trefný, M., Jennings, B. R. (eds.). *Inter-regional contacts during the first millenium BC in Europe. Proceedings from the session organized during the 19th meeting of European Association of Archaeologists, held in Pilsen (5th—9th September 2013)*. Hradec Králové: University of Hradec Králové, p. 118-131.
- Măndescu, D. 2021. The relevance of the geographical environment and natural resources in the genesis and evolution of the late Hallstattian group Ferigile. In: Zancoci, A., Băț M. (eds.). *Economy and Environment in the Tisza-Dniester region in the Iron Age*. Chișinău: S, p. 55-71.
- Marinescu-Bâlcu, S., Rența, El., Matei, Gh. 2000. Les recherches archéologiques de sauvetage de Ciulnitza, le département de Ialomitza (1994—1997). Le tumulus I. In: Lungu, V. (ed.). *Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe—IVe s. av. J. C., Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 15—20 Septembre 1997*. Tulcea: Institut de Recherches Eco-Muséologiques, p. 150-165.
- Mateevici, N. 2007. *Amforele grecești în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI — începutul sec. II a. Chr.* Biblioteca Tyrageia, XIV. Chișinău.
- Mateevici, N., Fidelschi, S. 2019. Amforele grecești din sec. VI—V a. Chr. din săpăturile de la așezarea Ciobruciu de pe malul stâng al râului Nistru. In: Zancoci, A., Bat, M. (eds.). *Contribuții la preistoria și istoria antică a spațiului carpato-danubiano-pontic. In onorem professoris Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis*. Chișinău: Cartdidact, p. 243-254.
- Matei, G., Coman, R. 2000. Statuia traco-scitică de la Platonești, jud. Ialomița. *Ialomița*, 3, p. 15-19.
- Matei, G., Rența, E., Coman, R., Munteanu, S. 2003. 150. Platonești, corn. Săveni, jud. Ialomița Punct: Valea tui Bursuc. *Cronica cercetărilor arheologice din România: campania 2002*, p. 240-241.
- Mitrea, I. 1983. Deux tombes des VIe—Ve siècles de a. n. e. decouvertes a Mileștii de Sus, département de Bacău. *Carpica*, 15, p. 117-124.
- Munteanu, L. 2016. The coins of the western pontic Greek cities and the «barbarian» populations in the Hellenistic period. *Acta Musei Tutovenss*, 12, 2, p. 27-39.
- Palade, V. 1976. Un mormint scitic la Rediu-Vaslui. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 27, 4, p. 549-555.
- Simion, G. 1997. Le site de Celic-Déré. Interprétations ethno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final. In: Simion, G., Jugănar, G. (eds.). *Premier Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire: Actes du Colloque International — sept. 1993*. Tulcea, p. 231-252.
- Simion, G. 2003. O necropolă din sec. VI—V a. Chr. la Isaccea. *Peuce*, I, 2003, p. 113-128.

Sîrbu, V., Ştefan, M., Ştefan, D. 2008. Telita — Celic Dere. Landscape Studies. In: Sîrbu, V., Ştefănescu, R. (eds.). *Proceedings volume of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology — Funerary Practices in Central and Eastern Balkans (10th c. BC — 3th c. AD)*. Brăila: Istros, p. 201-214.

Sîrbu, V., Ştefan, M., Ştefan, D., Jugănar, G., Bochnak, T. 2013. The Necropolis from Telița — Celic Dere (6th—3rd c. BC). Tulcea County, Romania. The Study Case of Tumulus T44. In: Sîrbu V., Ştefănescu, R. (eds.). *The Thracians and their Neighbor in the Bronze and Iron Ages: Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, Târgoviște 10th—14th September 2013*. II. Braşov: Istros, p. 347-372.

Sîrbu, V., Ştefan, M.-M., Ştefan, D., Bochnak, T. 2020. Funerary practices during the 6th—5th centuries BC in Telița «Celic Dere», at the Lower Danube. In: Teleaga, E. (Hrsg.). *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*. Rahden: Leidorf, p. 225-271.

Ştefan, M.-M., Ştefan, D., Sîrbu, V., Ailincăi, S.-C., Târlea, A. 2021. The Emergence of Inland Settlement in Northern Dobruja at the End of the Archaic Period. A Newly Surveyed Settlement on Celic Dere Valley. *Peuce*, 19 (19), p. 79-122.

Teleaga, E. 2008. *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau*. Rahden.: Marie Leidorf.

Teleaga, E., Zirra, V. 2003. *Die Nekropole des 6.—1. Jhs. v. Chr. von Istria Bent bei Histria: archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*. Rahden: Leidorf.

Transboundary... 2005. *Transboundary Diagnostic Study for the Dniester River Basin*. November 2005: OSCE/UNECE Project: Transboundary Co-operation and Sustainable Management of the Dniester River. 2005. [electronic resource]. Access mode: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/6/38320.pdf>

Ursuțiu, A., Urák, M. 2016. Iron Age girl in a Bronze Age pit? A child burial of the Ciumbrud cultural group from Orosia (Hu: Marosoroszu), Mureş County. In: Gogăltan, F., Ailincăi, S. C. (eds.). *Settlements of Life and Death: Studies from Prehistory to Middle Ages*. Cluj-Napoca: Mega, p. 255-272.

Vasiliev, V. 1976. Necropola de la Băița și problema tracizării enclavei sci tice din Transilvania. *Marisia*, VI, p. 49-84.

Vasiliev, V. 1980. *Sciții agatârși pe teritoriul României*. Cluj-Napoca: Dacia.

Vasilu, C. D. 1933-1934. Un mormânt scitic la Huși. *Arta și Arheologia*, 9—10, p. 18-24.

Vasilu, I., Topoleanu, Fl. 1989. Necropola de la Isaccea (sec. VI—V î. e. n.). *Symposia Thracologica*, 7, p. 276-277.

Vulpe, A. 2012. Herodotus and the Scythian Problem in Romania. *Dacia*, LVI, p. 47-75.

REFERENCES

Agulnikov, S. 2021. Komrat-XV — novoe poselenie antichnogo perioda v Budzhakskoi stepi. *Starodavnie Prychornomor'ia*, XIII, s. 37-44.

Agulnikov, S., Sava, E. 2004. *Issledovaniia kurganov na Levoberezhie Dnestra*. Kishineu: CEP USM.

Aleksandrovskii, A. L., Aleksandrovskaya, E. I. 2005. *Evolutsiia pochv i geograficheskaya sreda*. Moskva: Nauka.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2013. «Tsentröstremitelnaia» i «tsentrobezhnaia» khronologiya skifskikh drevnostei Severnogo Prichernomoria. *Bosporskii fenomen*: Greki i varvary na Evraziiskom perekrestke, s. 349-352.

Alekseeva, I. L., Okhotnikov, S. B., Redina, E. F. 1997. Skifskoe pogrebenie u g. Artsiz. In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Chobrukhskii arheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovlianiia antichnoi i varvarskoi kultur (IV v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Tiraspol: PGU, s. 48-55.

Andruk, S. I. 1995. *Nizhnedunaiskaia Skifia v VI — nachale IV v. do n. e. (etno-politicheskii aspekt)*. Zaporozhe: Dneprovskii metallurg.

Andruk, S. I. 2000. «...Smeshannye s frakiitsami skify» (Apol. Rhod. IV. 320). *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 63-73.

Artamonov, M. I. 1974. *Kimmeritsy i skify*. Leningrad: LGU.

Bazarbaeva, G. A., Dzhumabekova, G. S. 2019. K voprosu o statute zhenshchin v kulture naseleniia Kazakhstana skifskogo vremeni (po materialam iz Vostochnogo Priaralia). *Arkheologhiia i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 20-28.

Babenko, L. I. 2003. Kult vogniu u pokhvalnomu obriadi Pischinskogo kurgannogo mogilnika. In: *Vosmi Sumtsovskii chytannia: zbirnyk materialiv naukovoii konferentsii, prysviachenoi 100-richchiiu XII Arkheologichnogo z'izdu*. Kharkiv, s. 17-19.

Berseneva, N. A. 2010. Pogrebalnye pamiatniki sargatskoi kultury Srednego Priirtyshia: gendernyi analiz. *Arkheologhiia, etnografiia i antropologhiia Evrazii*, 43, 3, s. 74-83.

Berseneva, N. A. 2011. Zhenskii pogrebeniia s oruzhiem: realii zhizni ili otobrazhenie sotsialnoi identichnosti? *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii*, 1 (14), s. 72-79.

Bokii, N. M. 1974. Skifskii kurgan u s. Mederovo. *Sovetskaya arkheologhiia*, 4, s. 264-271.

Boltrik, Iu. V. 2000. Osnovnoi torgovyi put Olvii v Dneprovskoe lesostepnoe Pravoberezhie. *Rossiiskaia arkheologhiia*, 1, 2000, s. 121-130.

Borziak, I. A., Manzura, I. V., Levitskii, O. G. 1983. Korzhvskii kurgany. *Arkheologicheskii issledovaniia v Moldavii v 1979—1980 gg.*, s. 3-27.

Bruiaiko, I. V. 1993. Severo-Zapadnoe Prichernomorie v VII—V vv. do n. e. Nachalo kolonizatsii Niznego Podnestrovia. *Antichnii mir i arkheologhiia*, 9, s. 60-79.

Bruiaiko, I. V. 2005. *Rannie kochevniki v Evrope (X—V vv. do R. Kh.)*. Kishinev: Vysshiaia Antropologicheskaya Shkola.

Bruiaiko, I. V. 2017. Kolleksiia psaliev predskifskogo vremeni iz Kartala. *Stratum plus*, 3, s. 311-327.

Bruiaiko, I. V. 2019. Fenomen Kartala: dinamika smysla. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 14, s. 245-260.

Bruiaiko, I. V., Sekerskaia, E. P. 2016. *Ocherki ekonomiki naseleniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria v antichnuiu epokhu*. Odessa: Irbis.

Bruiaiko, I. V., Tkachuk, M. E. 1994. Bessarabiia VII—I vv. do R. Kh. Tsikl krosskulturnykh dialogov. In: *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov konferentsii, posviashchennoi 95-letiiu prof. B. N. Grakova*. II. Zaporozhe: ZGU, s. 27-31.

Bykova, V. A. 2007. *Prirodnye usloviia i ikh rol v zhizni skifskogo obshchestva v Iugo-Vostochnom Altae*. Avtoreferat dissertatsii kand. geogr. nauk. Barnaul: Gorno-Altaiiskii gosudarstvennyi universitet.

Vinogradov, Iu. A. 2009. Migratsii kochevnikov Evrazii i nekotorye osobennosti istoricheskogo razvitiia Bospora Kimmeriiskogo. *Bosporskie issledovaniia*, XXII, s. 5-90.

Vinogradov, Iu. G. 1980. Persten' tsaria Skila. Politicheskaya i dinastiinaia istoriia skifov pervoi poloviny V v. do n. e. *Sovetskaya arkheologhiia*, 3, s. 92-109.

Vinogradov, Iu. G. 1989. *Politicheskaya istoriia Olviiskogo polisa VII—I vv. do n. e.* Moskva: Nauka.

Volodin, S. A. 2018. Pogrebeniia s krematsiiami skifskoi epokhi na territorii Srednego Podonia. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 250, p. 229-242.

Galanina, L. K. 1985. K probleme vzaimootnoshenii skifov s meotami (po dannym novykh raskopok Kelermesskogo kurgannogo mogilnika). *Sovetskaya arkheologhiia*, 3, s. 156-167.

Gavriliuk, N. A. 2013. *Ekonomika Stepnoi Skifii VI—III vv. do n. e.* Kiev: O. Filiuk.

Gavriliuk, N. A., Chernykh, L. A. 1990. Kurgan u s. Vasilevka Zaporozhskoi oblasti. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, I, s. 91-101.

- Golovnev, A. V. 2013. Etnichnost i mobilnost. In: Mosin, V. S., Iablonskii, L. T. (ed.). *Etnichnost v arkheologii ili arkheologiya etnichnosti?* Cheliabinsk: Rifei, s. 115-135.
- Grebennikov, S. Iu. 2008. *Kimmeriitsy i skify stepnogo Pobuzhia*. Nikolaev: IA NAN Ukrainy.
- Grechko D. S. 2010. Kurgany kontsa VI — serediny V vv. do n. e. Nizhnego Pobuzhia: greki ili skify? *Drevnosti*, 9, s. 116-135.
- Grechko, D. 2010a. Nekotorye voprosy izuchenii arkhaischeskogo nekropolia Olvii Pontiiskoi. *Revista arheologica*, VI, 2, s. 44-57.
- Grechko, D. 2016. Klassicheskaia Skifiia: nachalo(poslednie desiatiletiia VI — pervaiia chetvert V v. do n. e.). *Revista arheologica*, VI, 2, s. 145-168.
- Grigorev, V. P., Skoryi, S. A. 2011. Skifskie kurgany u s. Vishnopol na iuge Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. *Stratum plus*, 3, s. 175-212.
- Gudkova, A. V. 1978. Raskopki kurganov u s. Chervonyi Iar na Nizhnem Podunave. In: Karyshkovskii, P. O. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 182-193.
- Gudkova, A. V., Dobroliubskii, A. O., Toshchev, G. N., Fokeev, M. M. 1982. *Otchet o rabote Izmail'skoi novostrochnoi ekspeditsii IA AN USSR v 1981 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/1.
- Hutsal, A. F. 2018. Dereviiani sklepy rannoskifskohochasu v kurhanakh Serednoho Podnistrovia. *Arkheologhiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 51-63.
- Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, A. D. 2012. Novye issledovaniia kurganov skifskogo vremeni na zapade vostochnoevropeiskoi lesostepi. In: Bisembaev, A. A. (ed.). *Kadyrbavskie chteniia — 2012*. *Materialy III Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Aktobe: Aktiubinskii oblastnoi tsentr istorii, etnografii i arkheologii, s. 141-153.
- Daragan, M. N. 2017. O formirovanii skifskikh kolchanykh naborov vtoroi poloviny VI v. do n. e. *Stratum plus*, 3, s. 51-111.
- Dergachev, V. A. 1981. Raskopki v Danchenakh i nekotorye voprosy izuchenii pamiatnikov pozdnego Tripolia i katakombnoi kultury. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1974—1976 gg.*, s. 35-45.
- Digar, Zh.-P. 1989. Otnosheniia mezhdru kochevnikami i osedlyimi plemenami na Srednem Vostoke. In: Masson, V. M. (ed.). *Vzaimodeistvie kochevykh kultur i drevnikh tsivilizatsii*. Alma-Ata: Nauka, s. 33-54.
- Ivanova, S. V. 2010. Torgovye puti i migratsii v Iugo-Vostochnoi Evrope v rannem bronzovom veke. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 11, s. 163-253.
- Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmyn (VII—VI vv. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.
- Kantorovich, A. R., Maslov, V. E. 2017. Mogilnik Novozavednoe-III kak svдетельstvo prebyvaniia skifov v Tsentralnom Predkavkaze v kontse V — IV v. do n. e. *Zhurnal Istoricheskogo fakulteta MGU imeni M. V. Lomonosova*, 8: Istoricheskie issledovaniia, s. 107-139.
- Ketraru, N. A., Serova, N. L. 1992. Issledovanie kurganov v Dubossarskom raione. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1986 g.*, s. 141-171.
- Ketraru, N. A., Chetverikov, I. A. 2003—2004. Kurgany skifskogo vremeni u g. Dubossary (publikatsiia materialov raskopok 1980—1987 gg.). *Stratum plus*, 3, s. 77-197.
- Ketraru, N. A., Sinika, V. S., Razumov, S. N., Telnov, N. P. 2014. *Dubossarskie kurgany*. Tiraspol: Stratum plus.
- Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kiev: Naukova dumka.
- Kozubova A., Khorvat, V. 2018. Zheleznye boevye topory iz mogilnika vekerzugskoi kulturyu g. Eger-Nad Eged (Eger-Nagy Eged). In: Dudarev, S. L. (ed.). *II Vinogradovskie chteniia: Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (Armavir, 7 Aprelia 2018 g.)*. Armavir: Dizain studiia B, s. 210-215.
- Kryzhytskyi, S. D. 2001. Olviia i skify u V st. do n. e. Do pytannia pro skifskiy «protektorat». *Arkheologhiia*, 2, s. 21-36.
- Kubarev, V. D. 1987. *Kurgany Ulandryka*. Novosibirsk: Nauka.
- Lapushnian, V. L. 1979. *Rannie frakiitsy X — nachala IV v. do n. e. v lesostepnoi Moldavii*. Kishinev: Shtiintza.
- Lapushnian, V. L., Nikulitse, I. T., Romanovskaia, M. A. 1974. Pamiatniki rannego zhelezного века. *Arkheologicheskaya karta Moldavskoi SSR*, 4, s. 33-73.
- Levinskii, A. N. 2010. Istoriia getov v lesostepi Iugo-Vostochnoi Evropy (konets VI — vtoraiia polovina IV vv. do n. e.). *Stratum plus*, 3, s. 15-127.
- Mantsevich, A. 1958. Serebrianyi sosud Mastiuginskogo kurgana. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9, s. 315-333.
- Markov, G. E. 1981. Skotovodcheskoe khoziaistvo i kochevnichestvo. Definitzii i terminologhiia. *Sovetskaia etnografiia*, 4, s. 83-94.
- Marchenko, K. K. 1993. K voprosu o protektorate skifov v Severo-Zapadnom Prichernomorie V v. do n. e. *Peterburgskii arkheologicheskii vestnik*, 7, s. 43-48.
- Marchenko, K. K. (ed.). 2005. *Greki i varvari Severnogo Prichernomoria v skifskuyu epokhu*. Sankt-Peterburg: Aleteia.
- Marchenko, Iu. V. 2015. Obriad krematsii v pogrebeniiaakh skifskogo vremeni mogilnika Nartan. *Arkheologicheskie vesti*, 21, s. 88-103.
- Maslov, V. E. K voprosu o proiskhozhdenii kurganov s «shatrovym» perekrytiem na Severnom Kavkaze. In: *Materialy Kruglogo stola «Perekhod ot epokhi bronzы k epokhe zheleza v Severnoi Evrazii»: Sankt-Peterburg, 23—24 iunია 2011 g.* Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 49-53.
- Meliukova, A. I. 1979. *Skifiia i frakiiskii mir*. Moskva: Nauka.
- Meliukova, A. I. 2001. Novie dannie o skifakh v Dobrudzhe (k voprosu o «Staroi Skifi» Gerodota). *Rossiiskaia arkheologhiia*, 4, s. 20-32.
- Mogilov, A. 2010. K arkheologicheskoi karte Severnoi Bukoviny rannego zhelezного века. *Revista arheologica*, V, 1, s. 98-129.
- Mogilov, A. D. 2020. O formirovanii ranneskifskoi kultury na Srednem Dnestre. *Stratum plus*, 3, s. 129-170.
- Myshkin, V. N. 2010. O subkulture elity kochevnikov Samaro-Uralskogo regiona v VI—V vekakh do nashego ery. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 11, s. 92-112.
- Nosova, L. V. 2009. Import izdelii ili «import» traditsii (v svyazi s novymi nahodkami «illiriskikh bulavok» v Severo-Zapadnom Prichernomorie). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 9, s. 103-146.
- Nosova, L. V. 2011. «Grecheskoe» i «varvarskoe» v Severo-Zapadnom Prichernomorie v «perehodnyi» period (v svyazi s issledovaniem pogrebenii konca VI — pervoi poloviny V vv. do n. e. u s. Mayaki). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 12, s. 150-192.
- Ol'khovskii, V. S. 1978. Ranneskifskie pogrebalnye sooruzheniia po Gerodotu i arkheologicheskimi dannymi. *Sovetskaia arkheologia*, 4, s. 83-97.
- Ol'khovskii, V. S. 1991. *Pogrebal'no-pominalnaya obryadnost' naseleniia stepnoi Skifi (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.
- Ol'khovskii, V. S. 1997. Skifskaya triada. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii*, 1, s. 85-96.
- Ol'khovskii, V. S., Shilov, Iu. A. 1995. Skifskii pogrebal'no-kultovyi kompleks kurgana Tsyganka. *Rossiiskaia arkheologhiia*, 4, s. 103-113.
- Ostroverkhov, A. S., Redina, Ye. F. 2013. Skifskie drevnosti. In: Bruiako, I. V., Samoilova, T. L. (eds.). *Drevnie kul'tury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: SMIL, s. 374-417.
- Partsinger, G. 1998. Stepnye kochevniki na vostoке Tsentral'noi Evropy. Nakhodki i pamiatniki v svete sravnitel'noi arkheologii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 104-114.
- Petrenko, V., Kaizer, E. 2011. Kompleksnyi pamiatnik Maiaki: novye izotopnye daty i voprosy khronologii nalichnykh kultur. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 12, s. 31-61.
- Pletneva, S. A. 1982. *Kochevniki srednevekovia*. Moskva: Nauka.
- Polin, S. V. 1994. O pokhode Dariia v Prichernomorskuuiu Skifiu. In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

- Sinika, V. S. 2002. Ritual'naia plita kak element skifskoi pogrebal'noi obriadnosti (po materialam kurgannykh pamiatnikov Severo-Zapadnogo Prichernomor'ia). In: Kopilov, V. P. (ed.). *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v drevnosti i srednie veka: Materialy X mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Rostov-na-Donu: Rostovskii pedagogicheskii universitet, s. 85-87.
- Sinika, V. S., Razumov, S. N., Telnov, N. P., Tashchi, E. F. 2024. Skifskii kurgan vtoroi poloviny VI v. do n. e. na levoberezhie Nizhnego Dnestra. *Stratum plus*, 3, s. 245-255.
- Skoryi, S. A. 2006. Rannie skify v Dobrudzhe: istoriografiia problemy i arkhologicheskie realii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Rossii*, 7, s. 140-171.
- Smirnova, G. I. 1999. Eshche raz o seroi kruzhalnoi keramike iz ranneskifskikh pamiatnikov Srednego Podnestrovia. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 34, s. 44-57.
- Subbotin, L. V., Ostroverkhov, A. S., Okhotnikov, S. B., Redina, E. F. 1992. *Skifskie drevnosti Dnestro-Dunaiskogo mezhdurech'ia*. Kiev.
- Sunichuk, Ye. F. 1985. Skifskii mogilnik Chaush v nizoviyakh Dunaia. In: Vanchugov, V. P., Dzis-Raiko, G. A. (ed.). *Pamiatniki drevnei istorii Severo-Zapadnogo Prichernomor'ia*. Kiev: Naukova dumka, s. 38-45.
- Tairov, A. D. 2003. *Izmeneniia klimata stepei i lesostepi Tsentral'noi Evrazii vo II—I tys. do n. e. Materialy k istoricheskim rekonstruktsiiam*. Cheliabinsk: Rifei.
- Tairov, A. D. 2013. Arkheologicheskie istochniki po rekonstruktsii drevnykh torgovykh kommunikatsii v uralo-kazakhstanskikh stepyakh. In: *Nauka IuUrGU: materialy 65-i nauchnoi konferentsii. Sektsii sotsial'no-gumanitarnykh nauk: V 2-h t. t. 1*. Cheliabinsk: IuUrGU, s. 211-214.
- Telnov, N. P., Sinika, V. S. 2013. Getskoe pogrebenie na levoberezhie Dnestra i nekotorye problemy frakiiskogo pogrebal'nogo obriada. *Tyragetia*, VII, 1, s. 297-309.
- Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskii mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoe*. Tiraspol: Stratum plus.
- Ternavskii, N. A. 2009. Vzaimodeistvie etnicheskikh kultur Kavkaza i vstrechno-obratnoe dvizhenie narodov. In: *Sbornik materialov IX mezhdunarodnoi konferentsii «F. A. Shcherbina, kazachestvo i narody Severnogo Kavkaza: istoriia i sovremennost'»*. Krasnodar: IMSIT, s. 42-48.
- Tkachuk, M. E. 1999. Getika, kotoryu my poteriali (iz antologii khronologicheskikh razryvov). *Stratum plus*, 3, s. 274-304.
- Topal, D. A. 2018. Sostav vooruzheniia i vozmozhnosti kulturnoi gruppirovki (na materialakh skifskogo vremeni Karpato-Podunavia). In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (ed.). *Drevnosti. Issledovaniia. Problemy. Sbornik statei v chest 70-letii N. P. Telnova*. Kishinev; Tiraspol: Stratum plus, c. 165-194.
- Topal, D. 2019. Pogrebenie iz Pyrzholten i voinskoe snarazhenie finala sredneskifskogo perioda Karpato-Podunavia. In: Zanoci, A., Bat, M. (eds.). *Contribuții la preistoria și istoria antică a spațiului carpato-danubiano-pontic. In onoreum professoris Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis*. Chișinău: Cartdidact, s. 207-228.
- Topal D. A. 2020. Neobychnyi kontekst paradnykh akina-kov Evrazii. *Stratum plus*, 3, s. 211-222.
- Topal, D. 2021a. *Akinak na zapade skifskogo mira*. Kishineu: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.
- Topal, D. A. 2021b. Odnoezviinnoe oruzhie skifskogo oblika Transilvanii i Alfelda. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 183-196.
- Khazanov, A. M. 1975. Sotsialnaia istoriia skifov: osnovnye problemy razvitiia drevnykh kochevnikov evraziiskikh stezei. Moskva: Nauka.
- Khazanov, A. M. 2002a. Kochevniki evraziiskikh stepei v istoricheskoi retrospektive. In: Kradin, N. N., Bondarenko, D. M. (eds.). *Kochevaia alternativa sotsialnoi evoliutsii*. Moskva: Institut Afriki RAN, s. 27-42.
- Khazanov A. M. 2002b. *Kochevniki i vneshnii mir*. Izd. 3-e, dop. Almati: Daik-Press.
- Khakheu, V. 2018. K voprosu o pogrebal'nom obriade pozdnegalshtatskogo vremeni Dnestrovsko-Karpatskogo regiona (konets VII — V vv. do n. e.). *Starodavnie Prychornomor'ia*, XII, s. 566-572.
- Khorvat, V. 2016. Pamiatniki skifskoi epokhi Vengrii. In: Kalyshe, A. B. (ed.). *VIII Orazbaevskie chteniia: Arkheologiia, etnologiia i muzeologiia v sisteme sovremennogo vysshego obrazovaniia*. Almaty: Kazak universiteti, s. 191-197.
- Khokhorovski, Ia. 2013. Skify i Sredniaia Evropa — istoricheskaia interpretatsiia arkhologicheskoi deistvitelnosti. *Vestnik Tomsogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriia*, 3 (23), s. 57-73.
- Khokhorovski, Ya. 2017. Kavkaz i Karpatskiy basseyn v rannem zheleznom veke (problema proiskhozhdeniia signov). *Arkheologiya i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 228-244.
- Khokhorovski, Ia. 2019. Na dalekikh okrainakh antichnogo mira: giperboreitsy Tsentralnoi Evropy. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 197-254.
- Chetverikov, I. A. 1997. Ob odnoi gruppe naseleniia Skiffi (po materialam Dubossarskogo kurgannogo mogilnika). In: Okhotnikov, S. B. (ed.). *Nikonii i antichnyi mir Severnogo Prichernomor'ia. Sbornik nauchnykh statei mezhdunarodnoi arkhologicheskoi konferentsii*. Odessa: Vetak, s. 192-193.
- Shvebs, G. I., Ambroz, Iu. A. (eds.). *Priroda Odesskoi oblasti. Resursy, ikh ratsionalnoe ispolzovanie i okhrana*. Kiev; Odessa: Vishcha shkola.
- Shnirelman, V. A. 2013. Etnichnost v arkheologii — realnost ili fantom? In: Mosin, V. S., Iablonskii, L. T. (eds.). *Etnichnost v arkheologii ili arkheologiia etnichnosti? Cheliabinsk: Rifei*, s. 48-74.
- Shulga, P. I. 2015. *Skotovody Gornogo Altaia v skifskoe vremia (po materialam poselenii)*. Novosibirsk: NGU.
- Shulga, P. I., Umanskii, A. P., Mogilnikov, V. A. 2009. *Novotroitskii nekropol*. Barnaul: Altaiskii universitet.
- Iablonskii, L. T. 1986. K etnogenezu naseleniia Severnoi Turkmenii (mogilnik rannesakskogo vremeni Sakar-chaga 3). *Sovetskaiia etnografiia*, 5, s. 45-54.
- Iatsenko, S. A. 2018. Vozmozhnosti analiza planigrafii mal'kh sarmatskikh nekropolei. *Trudy IIMK RAN*, 47, s. 224-231.
- Babeș, M., Mirițoiu, N. 2011. Practici funerare birituale prelunge în spațiul carpato-dunărean în secolele V—III a. Chr. *Arheologia Moldovei*, XXXIV, p. 103-149.
- Berzovan, A. 2016. Akinakai. Pumnale, spade și săbii în spațiul est-carpatic al României (sec. VII — V i. Hr.). *Acta Musei Porolissensis*, XXXVIII, p. 139-162.
- Berzovan, A. 2022. *At the Borders of the Great Steppe. Late Iron Age hillforts between the Eastern Carpathians and Prut (5th—3rd centuries BC)*. Cluj-Napoca: Mega.
- Berzovan, A. 2023. Early Late Iron Age hillforts in the East Carpathian regions of Romania. Trade and connectivity with neighboring areas. In: Aparaschivei, D., Berzovan, A. (eds.). *Studia archaeologica et linguistica: miscellanea in honorem annos LXXV peragentis professoris Adriani Poruciu oblati*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, p. 135-160.
- Berzovan, A., Simalsik, A., Kovács, A. 2020. The Iron Age necropolis of Strahotin-Ponoare, Dăngeni commune, Botoșani County (5th—4th century BC). *Mousaios*, XXIII, Buzău, p. 55-102.
- Buzdugan, C. 1980. Riturile funerare ale comunitatilor hallstattiene târzii din Moldova. *Acta Moldaviae Meridionalis*, II, p. 51-60.
- Conovici, N., Matei, G. 1999. Necropola getică de la Stelnică — Grădiștea Mare (jud. Ialomița) Raport general pentru anii 1987—1996. *Materiala și cercetări arheologice*, I, p. 99-144.
- Cristescu, C., Bărbat, I. A. 2020. Funerary Rites and Rituals in Southwestern Transylvania at the End of the Early Iron Age. In: Teleagă, E. (ed.). *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*. Rhaden: Leidorf, p. 309-336.
- Damyantov, M. 2020. West Pontic Greek Burial Customs in Archaic and Early Classical Times. In: Teleaga, E. (Hrsg.). *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau: Ergebnisse des UEFTS-CDI-Projektes «Bestattungswesen und Bestattungssitten der Späthallstattzeit an der unteren Donau: Internationale Tagung vom 30.11.—2.12.2017*. Rhaden: Leidorf, p. 273-289.
- Florescu, A., Florescu, M. 2005. *Cetățile traco-getice din secolele VI—III a. Chr. de la Stăncești (jud. Botoșani)*. Târgoviște: Cetatea de Scaun.

- Huband, S., McCracken, D. I., Mertens, A. 2010. Long and short-distance transhumant pastoralism in Romania: past and present drivers of change. *Pastoralism*, 1 (1), p. 55-71.
- Iconomu, C. 2000—2001. Noi date arheologice despre județul Vaslui rezultate dintr-o donație. *Arheologia Moldovei*, XXIII—XXIV, p. 273-288.
- Iconomu, C. 2006. Un mormânt de la sfârșitul primei epoci a fierului de la Pocreaca-Iași. *Arheologia Moldovei*, XXIX, p. 57-65.
- Iconomu, C. 2010. Două akinakai descoperite la Cozia, județul Iași. *Arheologia Moldovei*, XXXIII, p. 115-123.
- Ignat, M. 2004. Un aspect particulier du Hallstatt récent a l'Est des Carpathes. In: Niculiță, I., Zanoci, A., Băț, M. (eds.). *Tracians and Circumpontic World. Proceedings of the IXth International Congress of Tracology*. II. Chișinău: Cartdidact, p. 5-12.
- Irimia, M. 2005. Cu privire la raporturile dintre sciți, geți și coloniile grecești la Dunărea de Jos în secolele VI—IV a. Chr. *Revista română de studii eurasiatice*, I (1), p. 51-93.
- Kemenzei, T. 1986. Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. *Folia Archaeologica*, 37, S. 117-136.
- Levițki, O., Haheu, V. 2011. Necropola hallstattiană târzie de la Giurgiulești în contextul cultural-istoric de la Dunărea de Jos. *Revista Arheologică*, VII, 1—2, p. 55-71.
- Makhortykh, S. V. 2019. Concerning the problem of identifying the Scythian centers of power in Eastern Europe in the 7th—6th centuries BC. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 74-79.
- Măndescu, D. 2003. Capetele de ac în formă de elice. *Danubius*, 21, p. 7-14.
- Măndescu, D. 2010. *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V—III a. Chr.) între Carpați, Nistru și Balcani*. Brăila: Istros.
- Măndescu, D. 2017. Intercultural contacts at the end of Early Iron Age in the northern periphery of the Thracian world. In: Trefný, M., Jennings, B. R. (eds.). *Inter-regional contacts during the first millennium BC in Europe. Proceedings from the session organized during the 19th meeting of European Association of Archaeologists, held in Pilsen (5th—9th September 2013)*. Hradec Králové: University of Hradec Králové, p. 118-131.
- Măndescu, D. 2021. The relevance of the geographical environment and natural resources in the genesis and evolution of the late Hallstattian group Ferigile. In: Zanoci, A., Băț, M. (eds.). *Economy and Environment in the Tisza-Dniester region in the Iron Age*. Chișinău: S, p. 55-71.
- Marinescu-Bâlcu, S., Rența, El., Matei, Gh. 2000. Les recherches archéologiques de sauvetage de Ciulnita, le département de Ialomitza (1994—1997). Le tumulus I. In: Lungu, V. (ed.). *Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe—IVe s. av. J. C., Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 15—20 Septembre 1997*. Tulcea: Institut de Recherches Eco-Muséologiques, p. 150-165.
- Mateevici, N. 2007. *Amforele grecești în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI — începutul sec. II a. Chr.* Biblioteca Tyrageția, XIV. Chișinău.
- Mateevici, N., Fidelschi, S. 2019. Amforele grecești din sec. VI—V a. Chr. din săpăturile de la așezarea Ciobruciu de pe malul stâng al râului Nistru. In: Zanoci, A., Bat, M. (eds.). *Contribuții la preistoria și istoria antică a spațiului carpato-danubiano-pontic. In honorem professoris Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis*. Chișinău: Cartdidact, p. 243-254.
- Matei, G., Coman, R. 2000. Statuia traco-scitică de la Platonești, jud. Ialomița. *Ialomița*, 3, p. 15-19.
- Matei, G., Rența, E., Coman, R., Munteanu, S. 2003. 150. Platonești, corn. Săveni, jud. Ialomița Punct: Valea tui Bursuc. *Cronica cercetărilor arheologice din România: campania 2002*, p. 240-241.
- Mitrea, I. 1983. Deux tombes des VIe—Ve siècles de a. n. e. découvertes a Mileștii de Sus, département de Bacău. *Carpica*, 15, p. 117-124.
- Munteanu, L. 2016. The coins of the western pontic Greek cities and the «barbarian» populations in the Hellenistic period. *Acta Musei Tutovensis*, 12, 2, p. 27-39.
- Palade, V. 1976. Un mormint scitic la Rediu-Vaslui. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 27, 4, p. 549-555.
- Simion, G. 1997. Le site de Celic-Déré. Interprétations ethno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final. In: Simion, G., Jugănar, G. (eds.). *Premier Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire: Actes du Colloque International — sept. 1993*. Tulcea, p. 231-252.
- Simion, G. 2003. O necropolă din sec. VI—V a. Chr. la Isaccea. *Peuce*, I, 2003, p. 113-128.
- Sîrbu, V., Ștefan, M., Ștefan, D. 2008. Telita — Celic Dere. Landscape Studies. In: Sîrbu, V., Ștefănescu, R. (eds.). *Proceedings volume of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology — Funerary Practices in Central and Eastern Balkans (10th c. BC — 3rd c. AD)*. Brăila: Istros, p. 201-214.
- Sîrbu, V., Ștefan, M., Ștefan, D., Jugănar, G., Bochnak, T. 2013. The Necropolis from Telița — Celic Dere (6th—3rd c. BC). Tulcea County, Romania. The Study Case of Tumulus T44. In: Sîrbu, V., Ștefănescu, R. (eds.). *The Thracians and their Neighbor in the Bronze and Iron Ages: Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, Târgoviște 10th—14th September 2013*. II. Brașov: Istros, p. 347-372.
- Sîrbu, V., Ștefan, M.-M., Ștefan, D., Bochnak, T. 2020. Funerary practices during the 6th—5th centuries BC in Telița «Celic Dere», at the Lower Danube. In: Teleaga, E. (Hrsg.). *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*. Rahden: Leidorf, p. 225-271.
- Ștefan, M.-M., Ștefan, D., Sîrbu, V., Ailincăi, S.-C., Târlea, A. 2021. The Emergence of Inland Settlement in Northern Dobruja at the End of the Archaic Period. A Newly Surveyed Settlement on Celic Dere Valley. *Peuce*, 19 (19), p. 79-122.
- Teleaga, E. 2008. *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau*. Rahden.: Marie Leidorf.
- Teleaga, E., Zîră, V. 2003. *Die Nekropole des 6.—1. Jhs. v. Chr. von Istria Bent bei Histria: archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*. Rahden: Leidorf.
- Transboundary... 2005. *Transboundary Diagnostic Study for the Dniester River Basin*. November 2005: OSCE/UNECE Project: Transboundary Co-operation and Sustainable Management of the Dniester River. 2005. [electronic resource]. Access mode: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/6/38320.pdf>.
- Ursuțiu, A., Urák, M. 2016. Iron Age girl in a Bronze Age pit? A child burial of the Ciombrud cultural group from Orosia (Hu: Marosoroszu), Mureș County. In: Gogăltan, F., Ailincăi, S. C. (eds.). *Settlements of Life and Death: Studies from Pre-history to Middle Ages*. Cluj-Napoca: Mega, p. 255-272.
- Vasiliev, V. 1976. Necropola de la Băița și problema tracizării enclavei sci tice din Transilvania. *Marisia*, VI, p. 49-84.
- Vasiliev, V. 1980. *Sciții agatârși pe teritoriul României*. Cluj-Napoca: Dacia.
- Vasiliiu, C. D. 1933-1934. Un mormânt scitic la Huși. *Arta și Arheologia*, 9—10, p. 18-24.
- Vasiliiu, I., Topoleanu, Fl. 1989. Necropola de la Isaccea (sec. VI—V î. e. n.). *Symposia Thracologica*, 7, p. 276-277.
- Vulpe, A. 2012. Herodotus and the Scythian Problem in Romania. *Dacia*, LVI, p. 47-75.

L. Nosova

THE BEGINNING OF HERODOTUS' SCYTHIA: WAR, CLIMATE, ECONOMY (Dniester-Danube interfluvium in the second half of the 6th — first half of the 5th century BC)

The period of the late 6th — early 5th centuries BC was the initial stage of the history of classical (Herodotus') Scythia. Scythian culture extended across a vast territory, and naturally certain regions developed distinct local features. This paper aims to highlight the regional specificity of Scythian presence in the Dniester-Danube Interfluvium and to outline the areas of influence

associated with different groups within the Scythian cultural sphere.

In the territory under study Scythian / Scythoid burials are not numerous and do not demonstrate the uniformity. This is evidence of the tribal (or possibly ethnic) heterogeneity of population. These funerary sites may be classified to three main groups based on the main features of burial practice. Accordingly, the territory of the Dniester-Danube interfluvium can be divided into three «cultural zones».

Zone I. Barrows with «burns»: the mounds cover a probable cremation places marked by layers of burnt soil («burns») and cremated human remains. Such barrows are few and widely dispersed and they appear to trace a trade route connecting Northern Dobruja (particularly the Hellenic centers of the Western Pontic coast) with the northwestern Pontic region — Hinterland (Middle Dniester region?) and Greek colonies. This route was used and possibly controlled during the 6th (?) century BC by the Early Scythian culture people migrated to the Lower Danube region from the Middle Dniester / Middle Dnieper forest-steppe. Trade caravans may have been gathered at a «checkpoint» — nearby the archaeological complex of Telitsa — Chelik Dere.

Zone II. Barrowless inhumation graves (meridian direction of skeletons). These burials, discovered in the modern forest-steppe region of Romanian Moldova, have the parallels in Northern Dobruja. Hence the second «zone» extends from Northern Dobruja to approximately the middle part of the Siret-Prut interfluvium. From the late (?) 6th century BC onward, new inhabitants of these lands seem to have replaced the earlier «mound-rising» population. Due to control of the trade and strategically important routes between the Western and Northern Black Sea coast, as well as the Hellenic world and the hinterland tribes, the settlement (perhaps formerly a winter encampment?) in the Chelik River valley evolved into a local administrative center, similar to the Elizavetinskaya hillfort on the eastern Black Sea coast.

Zone III. Barrowless inhumation graves (latitude direction of skeletons) in the Lower Dniester region (Dănceni, Suruceni, Mayaki); barrows are few and date to the final of the period under study. This zone stretches from the upper reaches of the Dniester estuary to the south border of the modern forest-steppe. Since the second quarter of the 5th century BC nomadic activity shifted southward, and extended to the Danube, while the Dniester forest-steppe the Geto-Thracian culture has been spread.

By the late 5th century BC the population of the region increased significantly due to another wave of eastern nomads. Cremation barrows reappeared possibly introduced by the migrants from the Middle Dnieper forest-steppe. The influx of nomadic pastoralists in addition with more favorable climatic conditions, predetermined the development of the southern part of the Dniester-Danube steppe. Nomads began to settle far away from the large river basins; their presence is proved by necropolises and camps along small rivers of Bessarabia, which hydrological regime is entirely determined by local physical and geographical conditions.

Thus, the internal (within the Dniester-Danube interfluvium) migrations, roaming routes of mobile pastoralists and, as a consequence, «migrations» of the main bulk of their burials, expansion and contraction of their area — the whole chain of these changes was often determined by not military-political events but by natural factors and needs of nomadic cattle breeding.

Keywords: Scythians, Danube-Dniester interfluvium, Middle Scythian culture period, steppe, forest-steppe.

Одержано 29.03.2025

НОСОВА Людмила, Одеський археологічний музей НАН України, Одеса, Україна.

Liudmila NOSOVA, Odesa Archaeological Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine, Odesa, Ukraine.

ORCID: 0009-0005-8045-9915,
e-mail: nosovaliu@gmail.com.